

Հորիզոն

HORIZON

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ 92-ԱՄԵԱԿԻ ԲԱՅԱՌԻԿ

92nd ANNIVERSARY OF THE ARMENIAN GENOCIDE

92e ANNIVERSAIRE DU GÉNOCIDE ARMÉNIEN

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

Նոր մարտահրավերներու սեմին

Հայկական Յեղասպանութեան 92-ամեակի սեմին, Հայ ժողովուրդի եւ անոր քաղաքական բոլոր Հոսանքներուն դիմաց գրուած է պահանջատիրութեան հարցը բարեխղով աւարտի մը հասցնելու առաջադրանքը: Այս հաստատումը կը կատարենք, նկատի ունենալով թրքական կողմի օրըստօրէ ծաւալող հակաքաղաքական գործընթացը, որուն ծիրէն ներս ամենէն ցայտուն օրինակներն էին ակադեմական մակարդակի վրայ պատմութիւնը խեղաթիւրելու Անգարայի վերջին տարիներու ճիգերը:

Սակայն այս զարգացումներուն զուգահեռ, ընթացիկ տարուան ուշագրաւ յայտնութիւնը հանդիսացաւ թրքական ազգայնամոլութեան վերաշուծացած գործունէութիւնը: Արդարեւ, 2006-ին հակահայ ցոյցերով սկիզբ առած թրքական ազգայնամոլ խմբաւորումներու ելոյթները՝ այս տարուան սկզբնաւորութեան ի վերջոյ յանգեցան ուժի եւ բռնութեան դրսեւորման, որուն առաջին գոհը հանդիսացաւ Պոսոյ «Ակօս» թերթի խմբագիր Հրանդ Տիրք:

Այսօր, յստակօրէն սկսած է ուրուագծուիլ թրքական կողմի հակաքաղաքական պայքարի մարտավարութիւնը, որ ներկայ գրութեամբ կ'ընթանայ չորս ուղղութիւններով:

Ա.- Պատմութեան նենգափոխման նպատակաւորութեամբ գիտատեղումներու կազմակերպումն ու պատմական կեցծիքներու վրայ հիմնուած ուսումնասիրութիւններու հրատարակումը:

Բ.- Հայկական Յեղասպանութեան իրաւական հարցերուն շուրջ հարցականներ ու շփոթ յտաջաններու միտումով՝ միջազգային իրաւական ատենաներու սեղանին վրայ հարցը օրակարգի վերածելու փորձերը:

Գ.- Հայկական պատմաճակտութեան արժէքներու հանդէպ անցնող տասնամակներուն գործադրուած քանդումի ու աւերումի իրողութիւնները ծածկելու եւ

հերոսական ընտանիքէն լաւ վարկանիշ ստանալու նախանձախնդրութեամբ՝ հայկական կարգ մը յուշարձաններու վերանորոգումն ու անոնց հանդէպ «հոգածութիւնը»:

Դ.- Թուրք մտաւորականութեան՝ Հայկական եղեռնը ընդունող հատուածին սարսափ առթելու եւ այդ «ազատախոհ Հոսանքը» իր սաղմին մէջ խեղդելու նպատակով՝ անոնց հանդէպ սպառնալիքներու եւ անարեւելումներու գործադրութիւնը:

Վերոյիշեալ մարտահրավերները դիմագրաւելու համար, առաջին հերթին, թրքական ուրացման հետեւողական քաղաքականութեան դէմ ուժգնութեամբ հակադրածելու ստիպողութեան տակ կը գտնուինք այսօր: Ժիշդ է, որ անկիւնադարձային այս հանդուանին, քարոզչական առճակատումը անհաւասար ուժերով պիտի ընթանայ, սակայն կը գիտակցինք նաեւ, որ վերջին տարիներու Յեղասպանութեան ճանաչման գծով միջազգային գետնի վրայ արձանագրուած յարողութիւնները այն յոյսը կը ներշնչեն, որ ուժերու համասեղ գերլարումով, ի վերջոյ ցեղասպանի ժառանգներուն պիտի պարտադրենք հայութեան հետ հաշուի նստիլ հատուցման սեղանին շուրջ:

Հայ ժողովուրդի պահանջատիրական երթը թեւակրիսած է նոր հանգրուան: Հայկական Յեղասպանութեան միջազգային ճանաչման գործընթացը այլեւս զուրս եկած է Հայ-թրքական աւանդական շրջագիծէն եւ վերածուած է աշխարհաքաղաքական գործոյ: Գիտակցի՛նք պահուան կարեւորութեան եւ համախումբ շարքերով շարունակենք պայքարը, համայն աշխարհին յիշեցնելով, որ մարդկութեան պատմութեան տրամաբանութիւնը մէջ արձանագրուած այս սեւ խոցը կարելի է բուժել միայն ու միայն Հայ ժողովուրդի արդար իրաւունքներու վերականգնումով ու հատուցումով:

«ՀՈՐԻԶՈՆ»

Բովանդակութիւն - Contents - Sommaire

- Յետ-ճանաչում, էջ 2
- ԽԱԶԻԿ ՏԷՐ ՂՈՒԿԱՍԵԱՆ
- Հայոց Յեղասպանութեան ուղղամարական հետեւանքները, էջ 4
- ԱՐՄԷՆ ԱՅՎԱԶԵԱՆ
- Որպէսզի կանխուի գալիք Աղէտը կամ վերջ գտնէ Մեծ եղեռնը, էջ 8
- ՎՐԻՇԹ-ԱՐՄԷՆ
- «Մպտեալ» հայերու կրօնադարձութիւնը, էջ 10
- ՌՈՒԲԷՆ ՄԵԼՔՈՆԵԱՆ
- Գերման հայասէր Եոհաննէս Լեփսիուսի վկայութիւնը՝ իսլամացած հայերու մասին, էջ 13
- Զօհրապ եւ Վարդգէս, էջ 17
- ԵՐՈՒՆ Գ ՕՏԵԱՆ
- Հայկական Յեղասպանութեան պաշտօնական ճանաչումը միջազգային ընտանիքին կողմէ, էջ 20

- THE ARCHAEOLOGY OF GENOCIDE:
Revisiting the Armenian Genocide of 1915, page 26
BY ERIN JESSEE
- Visiting Deir Zor & Margadeh, page 34
BY DIKRAN AROUCHIAN
- An Interview with Turkish Scholar Taner Akcam, page 36
BY TINA SOULAHIAN
- Turks are Evicting Native Armenians, page 38
THE NEW YORK TIMES
- ETHNOCIDÉ : le Meurtre d'une Culture, page 40

ՅԵՏ-ՃԱՆԱԶՈՒՄ

2001 թուականին, անգլիատառ Արմիներն ֆորում պարբերաթերթը (հատոր 2, թիւ 3) հրատարակեց յոդուածաշարք մը որուն կեդրոնական թեման էր՝ Հայոց Յեղասպանութեան ճանաչումէն ետք: Հաւանաբար առաջին անգամն էր որ այս հարցը հրատարակային բնակարանի կ'ենթարկուէր: Ապասխորէն նախաձեռնութիւնը նախընթաց չստեղծեց. Հայ Դատի աշխատանքներուն ծիրին մէջ թէ Հայաստանի արտաքին քաղաքականութեան օրակարգին վրայ, Յեղասպանութեան հարցին վերաբերեալ ճիշդըը շարունակեցին կեդրոնական անոր միջնադարի ճանաչման ուղղութեամբ: Հասկնալիորէն «ճանաչումը» կ'ենթադրէ հիմնականօրէն թուրքի կողմէ պատմական ճշմարտութեան ընդունում եւ պետականօրէն անոր պատասխանատուութեան ստանձնում:

Այսօր, սակայն, թուրքիա դեռեւս չէ ճանչցած Հայոց Յեղասպանութեան պատմական իրողութիւնը, եւ նուազ՝ իր պատասխանատուութիւնը որպէս Օսմանեան կայսրութեան ժառանգորդ պետութիւն: Սակայն Յեղասպանութեան հարցը արդէն թեւեւակոխած է յետ-ճանաչման հանգրուանը, որուն յատուկ ոլորտը անհրաժեշտ է վերլուծել պատմութեան ուղղագծային զարգացման տրամաբանութենէն անդին: Այսինքն, «յետ-ճանաչումը» որպէս չէ անպայմանօրէն ընկալել որպէս «ճանաչումէն յետոյ» հանգրուաններու իրերալայնորդ զարգացման մտեցումով, այլ՝ որպէս ճանաչումը ոչ-ամբողջականօրէն գերազատած եւ դեռեւս անկայուն հանգրուան՝ բաց ամէն զարգացման ներառեալ ետքայլի: Յետ-ճանաչումը, հետեւաբար, կրնայ մինչեւ իսկ խախտել այն հիմնը որոնց համոզման հաստատութեամբ ընթացք առած է Հայ Դատի հոլովոյթը: Այս տեսանկիւնէն, յետ-ճանաչումը ե՛ւ յաջողութեան ցուցանիշ է, ե՛ւ կարողական վտանգ՝ այդ յաջողութիւնը ձեռքէ տալու. -եւ, մինչեւ իսկ, աւելի քան այդ:

Յետ-ճանաչման հանգրուանի գոյութեան կաստոր իր ժամանակագրական մեկնակէտի ճշգրտան կարելիութիւնն իսկ է: Արդարեւ, մէկ կողմէ թուրքիոյ շարունակուող մերժումը, եւ այդ կեցուածքը քաջալերող կարգ մը հօր պետութիւններու, յատկապէս՝ Ա. Մ. Նասանգանը եւ Մեծն Բրիտանիա, քաղաքականութիւնը, թոյլ չի տար Յեղասպանութեան հարցը դուրս բերելու ճանաչման հետամուտ ճիշդուող ոլորտէն: Միւս կողմէ, սակայն, ՄԱԿ-ի ոլորտէն մինչեւ օրէնքի ուժով Յեղասպանութեան պատմական իրողութիւնը ընդունած երկիրներ, հասարակական կազմակերպութիւններ, ակադեմիական շրջանակներ եւ զանգուածային լրատուական միջոցներ, փաստերը չեն պակսիր ցոյց տալու համար, որ այնուամենայնիւ Հայոց Յեղասպանութիւնը միջնադարի ճանաչումը իրողութիւն է: Հարցը, անշուշտ, կարելի է սահմանել «ճանաչումը» որոշակիօրէն թուրքիոյ ընդունման առնչելով եւ միջնադարի ծիրին մէջ արձանագրուած բոլոր յաջողութիւնները զիտելով որպէս Յեղասպանութիւնը իր յիստամտայ «մոռացում»-էն դուրս բերելու գործընթաց: Բայց այս մտեցումը ունի երկու հիմնական թիրիներ:

Առաջին, Յեղասպանութեան հարցը կը կազմապարէ գուտ հայ-թրքական յարաբերութիւններու ոլորտին մէջ, որով եւ կը նսեմացնէ ոճիրն ու անոր համամարդկային տարողութիւնը:

Երկրորդ, կը թիրազնահատէ Յեղասպանութեան միջնադարի ճանաչման հետամուտ ճիշդուող նուաճումները, ինչ որ անխուսափելիօրէն իր ժխտական անբարարածը պիտի ունենայ Ափիւքի զարգացման հոլովոյթին վրայ:

Հետեւաբար, անկախ առարկայական այն տուեալներէն որոնք կու գան ցոյց տալու որ Յեղասպանութեան միջնադարի ճանաչումը իրողութիւն է, յետ-ճանաչման հանգրուանի զիտակցումը նաեւ քաղաքական իմաստ ունի: Հետեւաբար, նոյնիսկ եթէ անկարելի է առանձնացնել իրադարձութիւն մը, որ թուրքիոյ կողմէ Յեղասպանութեան ճանաչման ենթադրեալ իրադարձութեան չափ յստակօրէն հաստատէ որ ամբողջացած է ճանաչման հանգրուանը, Հայ Դատի աշխատանքներուն համար յետ-ճանաչումը որպէս հանգրուան իրականութիւն պէտք է դառնայ քաղաքական լուս որոշումով մը: Ի գէպ, այն երկիրներուն մէջ ուր Յեղասպանութեան ճանաչումը օրէնքի ուժ ստացած է, Հայ Դատի աշխատանքները արդէն թեւեւակոխած են յետ-ճանաչման հանգրուանը եւ անոր մարտահրաւրէրները:

Յետ-ճանաչումը չ'ենթադրել Յեղասպանութեան ճանաչման ճիշդուող հետամուտ շրջալայ, կամ անտեսել թուրքիոյ կողմէ պատմական իրողութեան ու պատասխանատուութեան ընդունման հրամայականը: Ընդհակառակը, յետ-ճանաչման հանգրուանին գլխաւոր վտանգներէն մէկը կը կայանայ Հայ Դատի ամբողջ նուաճումները ձեռքէ տալու կարողականութեան մէջ: Այդ նպատակին հետամուտ է թուրքիոյ ժխտողական քաղաքականութեան ներկայ հանգրուանը: Բայց Հայ Դատի աշխատանքներու նուաճումները անկացնելու աւագանգին առաջին ազգանշանը արդէն տրուեցաւ Լեւոն Տէր Պետրոսեանի իշխանութեան օրերուն, երբ անկախ Հայաստանի արտաքին քաղաքականութեան օրակարգէն դուրս բերուեցաւ Յեղասպանութիւնը եւ առաջնահերթութիւն տրուեցաւ հայ-թրքական յարաբերութիւնն-

րու բնականոնացման: Այդ քաղաքականության իսկական վտանգը Յեղասպանության ժխտումը չէր, այլ՝ հարցի կարևորության նսեմացումը ընդհուպ մինչև Անգարայի կողմէ խորհրդանշական ինչ որ նախաձեռնություն, որ թող տար էջը զարձնելու և հարցը երջանիկ մոռացության մատնել: Հակառակ Հայաստանի արտաքին քաղաքականության ընթացքի բարեփոխման 1998-ին, Յեղասպանության ճանաչման նսեմացումը - պաշտիվախոնի իմաստով - տակաւին առկայ է: Յեղասպանության ճանաչումը ոչ իսկ նախապայման է թուրքերի հետ յարաբերությունների բնականոնացման համար: Հայաստանի դիւանագիտութիւնը նպատակ ունի՞ հարցը արժարձիկ երկկողմանի բանակցութիւններու ձիրքին մէջ եթէ թրքական որեւէ պետութիւն ընդառաջէ Երեւանի այսօրուայ կեցուածքին և հայ-թրքական յարաբերութիւններու բնականոնացման առանց նախապայմանի բանակցութիւններու սեղանին նստի, թէ՞ բաց սահմանները պիտի ըլլան պիլիզնետի ազ Խուճուալ և Յեղասպանութիւնը պիտի մտնէ մոռացման նոր հանգրուան այնպէս ինչպէս Լեւոն Տէր Պարոտանի իշխանակարգը նպատակադրած էր: Նսեմացման վտանգը առկայ է նաև Սփիւռքի համար, եթէ թուրքերի ժխտողական յարձակողական քաղաքականութիւնը ինչ որ ձեռով «յողնեցնէ» Յեղասպանության հարցով սփիւռքեան զորաշարժը: Կամ՝ հատուցման ուղղութեամբ արդէն ընթացք առած դատական հետապնդումները սահմանափակուին նրկական հատուցումներով և մեկուսացուին Հայ Դատի աշխատանքներէն:

Բայց Յեղասպանության ճանաչման ճիշդութունը չափուողը յետ-ճանաչման հանգրուանին չի կրնար կաշկանդել Հայ Դատի աշխատանքները և անտեսել տալ ի յայտ եկող նոր մարտահրաւէրները, որոնք, ի դէպ, սպասելիօրէն Յեղասպանության հարցի ճանաչում-հատուցում տրամաբանութիւնէն անդին կ'անցնին և իրենց անզբաղաւրճ պիտի ունենան հայութեան ինքնութեան վրայ: Այս մարտահրաւէրները, առաւել, ինքնըստինքեան յետ-ճանաչման հանգրուանի գոյութեան փաստն են: Կը կարևորուին յատկապէս անհնգմէ երկուքը: Առաջինը՝ պոլսահայութեան «վերադարձ» է հայութեան գիրկը, և մինչև իսկ, առանցքային դիրքի վերադարձումը: «Վերադարձ»ը հոս, բնականաբար, պէտք է հասկնալ ոչ թէ «հայացման» իմաստով, այլ դերակատարութեան ստանձման: Շատ հաւանաբար այն համանման պիտի չըլլայ այն առանցքային դիրքին որ Պոլսը ունեցաւ 19-րդ դարու Զարթոնքի շարժման մէջ, սակայն նկատի ունենալով թուրքերի ներգաղթական Միութեան անդամակցութեան գործընթացը պոլսահայութիւնը կրնայ, պէտք է, իր տեղը գտնէ հիմնականին մէջ ներգաղթի հայութեան ոլորտին մէջ, և հոնկէ՝ Սփիւռքին և հայութեան: Պոլսահայութիւնը, որ դասական «այսինքն» յետ-Նդեռնեան- իմաստով Սփիւռք չէ, յետ-ճանաչման հանգրուանին կու տայ, օրինակի համար, Յեղասպանության հատուցման մասին մտածելու նոր մղումներ, օրինակի համար Արեւմտահայաստանի մշակութային ժառանգութեան տէր կանգնելու հեռանկարով: Եւ արդեօ՞ք Ախթամարի Սուրբ Խաչ եկեղեցւոյ վերանորոգման և բացման ամբողջ խնդրատակութիւնը ազգանշան չէ այս ուղղութեամբ մտածելու...

Երկրորդը, և պոլսահայութեան հայութեան գիրկ «վերադարձ»ի տրամաբանութեան հետեւումով, Յեղասպանութեան ժամանակ կամայ թէ ակամայ - բունի- թրքացածներու յաջորդած սերունդներն են, անոնք որոնք, բնականաբար, կ'ընդունին իրենց հայկականութիւնը: Եթէ ճիշդ է մէկէն երկու միլիոնի այն թիւը որ կը արուի այս «հայեր»ուն մասին, ապա և անխուսափելիօրէն մեր ազգային ինքնու-

Թեան հարցը կրկին սեղանի վրայ պիտի գայ քննարկման կարգով: Վերջին Տերթիս, անուշտ յետ-ճանաչման հանգրուանի կենդանի փաստն են նաև այն թուրքերը որոնք ծառայած են ժխտումին դէմ: Ընդդէմ, որ անոնց ճանաչումը համազօր չէ պետական ճանաչման, բայց արդեօ՞ք ամբողջ հոյովոյթի մը կարողականութեան ազգանշան չէ:

Առարկայական տուեալներ չեն պակսիր յետ-ճանաչման արդէն առկայ հանգրուանին գիտակցումն ու անոր հետեւումով Հայ Դատի քաղաքական աշխատանքներու նոր հունարումը ծրագրելու համար: Երաշխիք չկայ որ յետ-ճանաչումը անպայմանօրէն ճանաչումէն յետոյ նշանակէ: Բայց երաշխիքի բացակայութիւնը հոմանիչ չէ յառաջդիմութեան բացառութեան: Նոյնիսկ եթէ այդ յառաջդիմութիւնը չունենայ այն արեւելումը, որ Հայ Դատի աշխատանքներու անցեալի մեր պատկերացումները մտածած ու բանաձեւած էին:

ԽԱՍԻԿ ՏԵՐ ԳՈՒԿԱՆԵԱՆ

www.anca.org

Հայոց ցեղասպանութեան ուսումնասիրական հետեւանքները

Գրեթէ մէկ դար է անցել Մեծ եղեռնից: Սակայն այսօր էլ այդ հրէշային հարուածի հետեւանքները կրում են Հայաստանը, Հայ ազգը եւ մեզանից իւրաքանչիւրը: Հայաստանի եւ Հայութեան կազդուրումը դեռ շատ երկար ժամանակ է պահանջելու: Ի՞նչ էր ցեղասպանութիւնը Հայ ազգի սպառնալի համար, ի՞նչ են նշանակում մեր տուած կորուստները, ինչպէ՞ս է ցեղասպանութիւնն անդրադառնում մեր այսօրեան իրականութեան վրայ: Այս հարցերը, որքան էլ զարմանալի է, մեզանում ըստ արժանւոյն չեն քննուած: Աւելի ճիշդ՝ այս հարցերին մենք տուել ենք հիմնականում յուզական (էմոցիոնալ) պատասխաններ, թերանայով գնահատել Հայկական ցեղասպանութիւնը ու նրա հետեւանքները քաղաքական եւ ռազմավարական չափանիշներով: Համառոտաբար ուրուագծենք ցեղասպանութեան պատճառած գոհերն ու կորուստները եւ դրանց երկարամտակէտ՝ մինչեւ այսօր զգացելի տուող հետեւանքները:

ԿԵՆՍԱՍԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ԿՈՐՈՒՍՏՆԵՐ

Մինչեւ 1915 Հայ էթնոսի հինգհազարամեայ գոյատեւման տարածքն ընդգրկում էր ամբողջ Հայկական լեռնաշխարհը, այսինքն՝ պատմական Հայաստանը: Աշխարհառաջնամարտի (geostrategic) առումով, այս մեծ՝ աւելի քան 350 000 քառ. ըմբ. տարածքը նմանում է մի հսկայ ընդդիմ: որն ունի մի շարք պաշտպանական շրջաններ, որոնցից իւրաքանչիւրն էր վիճակի է ինքնուրոյն պահպանել իր պաշտպանութիւնը: Պաշտպանական շրջաններից մէկի կամ մի քանիսի դրուումը օտար յարձակողի կողմից գեոստրատեգիկ նշանակում էր Հայաստանի գրաւումը, քանի որ մէկ ուրիշ շրջանում կամ շրջաններում կեդրոնացած հայկական ուժերը միշտ ի վիճակի էին լինում վերախմբաւորուել ու, յարմար առիթը որսովով, հակադրակաման անցնել եւ վերատիրանալ Հայաստանի գրաւուած տարածքին:

Աւելի ուշ՝ ամենածանր 15-19-րդ դարերում, երբ Հայաստանի պետականութիւնը կործանուել էր, իսկ հայկական գիւնուած ուժերը հիմնականում ոչնչացուել էին ու վերացուել սպարկզից (մանր զօրամիւտորումներ էին պահպանուել միայն առանձին լեռնային շրջաններում), Հայաստան երկրի գոյատեւման գլխաւոր առաջատար ժողովրդազրկական գործոնն էր՝ նրա տարածքում հայկական տարրի մեծամասնութիւն կազմելը: Երբ մոնղոլական ու թուրքմենական արշաւանքների կամ թուրք-պարսկական պատերազմների հետեւանքով Հայաստանի որեւէ մաս աւերում էր (երբեմն գրեթէ անմարդաբնակ դառնում), շատ չանցած Հայաստանի միւս մասերում ապաստանած հայութիւնը, կարծես մազնիսաբան ձգողականութիւն ունենալով հայրենի, պայմանական հողի նկատմամբ, դարձնալ վերադառնում ու իւրացնում էր այն, միշտ յուսալով, որ հայրենիքը վաղ թէ ուշ ձեռք է բերելու ազատութիւն, անկախութիւն, տնտեսական եւ ռազմական հզօրութիւն:

Հայաստանի նահանգների ու գաւառները սուկ տարածք էին, այլ հինգհազարամեայ կենսատարածք ու հայրենիք: Ցեղասպանութեան առաջին անաւոր հետեւանքն այն է,

որ հայերին օտարացրել եւ անջատել են իրենց կենսատարածքից: Իրազմավարական առումով՝ կենսատարածքի կորուստը գրկել է հայերին պաշտպանական մի քանի շրջան ունենալու նախկին հնարաւորութիւնից. մնացել է մի բոլոր Հայաստան՝ ընդամէնը մի վերջին միայնակ ամրոց: Այն այլեւս նահանջելու, ուժերը վերախմբաւորելու տեղ չուներ: Հայաստանն այլեւս ռազմական ոչ մի պարտութեան իրաւունք չուներ: Այլապէս՝ դա կը լինի Հայաստանի ու, հետեւաբար, հայ ազգի վերջը:

ՄԵՍԿՈՒՄԱՐԻ ԿՈՐՈՒՍՏՆԵՐ

Անթիւ եւ անհամար են մեր մշակութային կորուստները: Դրանք ոչ միայն առանձին ու անջատ եկեղեցիներ են, ճարտարապետական զանազան անկրկնելի շինութիւններ ու կոթողներ, այլեւ՝ հինգ հազար տարուայ ընթացքում այդ հողի վրայ ստեղծուած ամրոցներ, քաղաքներ ու գիւղեր, այլեւ՝ տասնեակ հազարաւոր մատենաներ, որոնցում ամփոփուած է եղել ժողովրդի հանճարն ու գիտելիքը: Միայն մէկ խոսուել փաստ. այսօր ամբողջ աշխարհում կայ մօտաւորապէս այնքան հայերէն ձեռագիր մատենան, որքան ոչնչացուել է եղեռնի ժամանակ: Անգլին տեղեկութիւններ ու զաղտնիքներ են ոչնչացուել, կորել-գնացել, մեզ գրկելով մեր նախնիներին ստեղծած հոգեւոր ժառանգութիւնից, մեզ կտրելով նրանց մտքից ու ոգուց:

ՆԻՒԹԱԿԱՆ ԿՈՐՈՒՍՏՆԵՐ

Ցեղասպանութեան ենթարկուած արեւմտահայութեան ամբողջ ունեցումները եւ գոյքի բռնադատումն ու թալանն ստիպեց վերապրած զանգուածներին տառամեակներ շարունակ զբաղուել ոչ թէ ազգային հաւաքական կեանքը հարստացնող եւ ամրապնդող ստեղծագործ աշխատանքով, այլ չարքաշօրէն, անջատ-անջատ ճգնել իրենց ընտանիքների տարրական ֆիզիքական գոյութիւնն ապահովելու վրայ:

ՀՈԳԵՐԱՆԱԿԱՆ ՎՆԱՍ

Հոգեբանական առումով՝ կենսատարածքի կորուստը գրկել է հայերին բնական ու ձեռակերտ ազգային խորհրդանիշներ հետ ամենօրեայ շփումից, դրանով իսկ վերացնելով հայ ազգի բնականոն հոգեւոր զարգացման հնարաւորութիւնը:

Միաժամանակ՝ ցեղասպանութիւնը շատ հայերի մէջ առաջացրել է թերարժէքութեան բարդօյթներ, ազգի ապագայի նկատմամբ թերահաւատութիւն, որոշ դէպքերում նոյնիսկ ինքնաստեղծութիւն՝ ազգային շահերի եւ արժէքների մերժում եւ օտարագարութիւն:

ԺՈՂՈՎՐԳԻՒՄ ԿԱԶՄԱՎԵՐՊՈՒՄ ԼԱՄԱՅՆՔՆԵՐԻ, ԿԱՌՈՅՑՆԵՐԻ ԵՒ ՂԵԿԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ՈՉՆՁԱՑՈՒՄ

Հայոց ցեղասպանութեան ընթացքում ոչնչացուեցին ոչ թէ սուկ մարդկային զանգուածներ, այլ ժողովուրդ, որը համախմբուած եւ կազմակերպուած էր իր զարաւոր կա-

Խճկոճքի եկեղեցական համալիրը. երևի եւ այսօր:

ուղիները չուրջը: Ոչնչացուեցին համայնքները, եկեղեցիները, դպրոցները, բազմաթիւ ու զանազան հայկական կառոյցներն ու կազմակերպութիւնները, վերջապէս՝ հայ ազգի դեկալարուութիւնը, ներառեալ՝ քաղաքական, մտաւորական ու մշակութային ընտրանին: Մարդկային զանգուածներն առանց իրենց համախմբող կառոյցների այլեւս ժողովուրդ չեն, այլ անհատներ: Ցեղասպանութիւնից յետոյ աշխարհով մէկ ցրուելով, սփռուեցաւ հայութեան ընդամէնը մի փոքր հատուածը կարողացաւ վերահամայնարուել ազգային նորաստեղծ կառոյցների շուրջը: Արտերկրում ապաստանած հայութեան միւս մասը ներգրաւուեց օտար կառոյցների մէջ եւ աստիճանաբար ձուլման ենթարկուեց:

Խորհրդային Հայաստանում հայութիւնը նոյնպէս կազմակերպուեց ոչ-ազգային կառոյցները եւ գաղափարախօսութեան շուրջը եւ մշակութային գլխի շափով ապահայացաւ: (յատկապէս քաղաքական եւ մտաւորական վերնախաւը): Հայկական աւանդական կառոյցների ոչնչացումն այն կարեւոր առարկայական գործօններից էր, որ թոյլ չտուեց օտարութեան մէջ յայտնուած հայութեան բեկորներին կազմակերպուել Սփիւռքը միաւորող մէկ միասնական կառոյցի մէջ:

ՄԱՐԿԿԱՅԻՆ ԿՈՐՈՒՍՏՆԵՐ

(20-րդ դարի ՄԱՅՈՒՄԻՆ ԿՈՐՈՒՍՏՆԵՐԸ)

Հակահայու համար հայութեանն այսօր հետապնդող խնդիրները, անհրաժեշտ է նաեւ պարզօրէն պատկերացնել ոչ միայն Մեծ եղեռնի, այլեւ վերջին հարիւրամեակում մեզ պատահած շարունակական աղէտների ահաւոր արդիւնքները: Այդ աղէտների պատճառած մարդկային կորուստներն սպիտակ են ոչ միայն մեր ազգի քանակի, այլեւ նրա հաւաքական որակի վրայ (մասնաւորապէս՝ հայ գանգուածների մէջ արմատաւորելով այսպէս կոչուած «վերապրելու հոգեբանութիւնը»՝ անհատի համար իր եւ ընտանիքի անձնական շահի ամէն ինչից վեր դասուելը):

1894-ից մինչեւ 1922՝ չորս փուլով իրագործուած Հայկական Ցեղասպանութիւնը, բնաջնջելով հայկական քաղաքակրթութիւնն իր բնիկ տարածքի մեծ մասից, իւրից աւելի քան 2 000 000 հայերի կեանք (չուրջ 300 000 հայ ոչնչացուեց 1894-96-ին, 30 000՝ 1909-ին, 1.5 միլիոն՝ 1915-ին, շուրջ 300 000՝ 1918-1922-ին):

1920-1921 Արեւելեան Հայաստանի կեղծողական մասում հռչակուած Հայկական խորհրդային փոքրիկ հանրապետութիւնը, վայելելով յարաբերական խաղաղութեան եւ կայունութեան 70-ամեայ մի շրջան՝ կարողացաւ արձանագրել տնտեսական-մշակութային լուրջ առաջընթաց: Բայց ի յաւելումն ցեղասպանութեան պատճառած մարդկային կորուստների, հայերը մեծ զոհեր տուեցին նաեւ Խորհրդային Հայաստանում: 1920-21 ոչնչացուեց անկախութեան շրջանում ազգային ոգով կոփուած գրեթէ ողջ հայ սպայակազմը, իսկ 1930-ականներին բուլղարիկան խաւարածողութեան զոհ գնաց հայ մտաւորականութեան ծաղիկը՝ հազարաւոր շարքային քաղաքացիների հետ միասին: 1941-1945 պատերազմին մասնակցութիւն բերած շուրջ 600 000 հայորդիներից զոհուեց շուրջ 300 հազարը: Պատկերացնելու համար, թէ սա ինչ ահաւոր թիւ է փոքրաքանակ հայ ազգի համար, բաւական է սասի, որ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմում Ամերիկայի Միացեալ Նահանգները եւ Մեծ Բրիտանիան տուել են գրեթէ ճիշդ նոյնքան սպանուած՝ համապատասխանաբար 291 557 ու 357 116 զինուոր:

1949-ին Հայաստանից կազմակերպուած բռնազաղթը հազարաւոր նոր զոհերի պատճառ դարձաւ:

Կայուն ու տնտեսական զարգացման աննախադէպ բարենպաստ ժամանակահատուած էին 1954-ից մինչեւ 1988 ընկած տարիները: Սակայն սկսած 1988-ից՝ Հայաստանի այս վերջին բեկորում հայ ազգի գոյատեւումը դարձեալ հարցականի տակ առնուեց: 1988-ին Սպիտակի երկրաշարժ խլեց 25-30 հազար կեանք եւ ամբողջութեամբ աւերեց Հայաստանի մօտ մէկ երրորդը, ներառեալ Երեւանից յետոյ ամենամեծ հայկական քաղաքները՝ Գիւմրին ու Վանաձորը: Դրան հետեւած Ղարաբաղեան պատերազմում զոհուեցին եւս շուրջ մէկ տասնեակ հազար հայեր: Այս ամէնին ուղեկցած արտագաղթը, որը կանգ չի առել ու շարունակուում է, Հայաստանից արգէն տարել է 1-1.5 միլիոն մարդ:

Ցաւօք, ցեղասպանութեանը հետեւեց մի երկարատեւ շրջան, որի ընթացքում հայութեանը պարզապէս արգելուեց ազատօրէն անդրադառնալու իր կորուստներին, մտածելու ապաքինման ուղիների մասին: Ամենակարեւորն այն է, որ Խորհրդային Հայաստանը՝ հայկական պետականութեան ձեւ չէր (որքան էլ փորձէն դրան այդպիսի գործադրութիւնը վերաբերէր), այլ ազգային արժէքների ու նպատակների խորք, գաղափարապէս զարուիացուած պետական վարչական միաւոր էր, հզօրագոյն կայսրութեան մի մասնիկը՝ իր մշակութապէս հետզհետէ ուղեւորուող կուսակցական եւ մտաւորական վերնախաւերով: Խորհրդային Հայաստանն ի վիճակի չէր ու բնաւ էլ կոչուած չէր յաղթահարելու ցեղասպանութեան հետեւանքները, ներառեալ ամենակարեւորը՝ հայկական բնիկ տարածքների կամ գրանց գոնէ մի մասին վերադարձումը (լինի Արեւելեան, թէ Արեւմտեան Հայաստանում), որը եւ միայն կարող էր ապահովել հայ ազգի անվտանգ զարգացումը Խորհրդային կայսրութեան հնարաւոր վիճակում դէպքում: Զուտուեց եւ չէր կարող լուծուել նաեւ ցեղասպանութեան միւս՝ շարունակաբար ուժաթափող հետեւանքը՝ Սփիւռքում մշտապէս ընթացող ու այժմ էլ աւելի արագացած ձուլումը՝ «սպիտակ ջարդը»:

Ազգային իրաւունքների վերականգնման ուղղութեամբ հնարաւոր եղաւ կազմակերպուած պայքարի դիմել շատ աւելի ուշ՝ միայն 1960-ական թուականներից սկսած: Ժամանակի այդ կորուստը եւս թանկ նստեց, այդ ընթացքում տասնեակ հազարաւոր հայեր զոհ գնացին սպիտակ ջարդին, իսկ թշնամին է՛լ աւելի ամբապնդեց իր նուսձած դերերը:

Շատ բնական ու հասկանալի է, որ այսպիսի աներեւակայիկ տարածքային, հոգեւոր, մշակութային, նիւթական ու մարդկային կորուստները պէտք է ազդէին նաեւ ազգի ընդհանուր մտաւոր ու բարոյական ներուժի վրայ: Սակայն հենց այս նոյն ցաւալի փաստերը մեզ պէտք է նաեւ ուժ ու հաւատ ներշնչեն, որովհետեւ, թերեւս ոչ մի ազգ չէր դիմանայ այսպիսի հարուածների եւ բառիս բուն իմաստով կ'անյայտանար աշխարհի երեսից: Ուրեմն մեր ազգն ունի նաեւ անօրինակ տոկոնութիւն եւ ասրելու կամք, որը եւ պէտք է շուտափոյշ գործի դնել ի հեճուկ պարտադրականութիւն, երբեմն էլ՝ անկախութիւնից կամովին հրաժարուած քարոզող բոլոր ուժերի եւ արամադրութիւնների:

ԱՐՄԷՆ ԱՅՎԱԶԵԱՆ

Մզկիթի վերածուած Այնթապի Ս. Ստորուածաձին եկեղեցին

ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹԻՒՆ

Որպէսզի կանխուի գալիք Աղէտը կամ վերջ գտնէ Մեծ Եղեռնը

1915 - Մեծ Եղեռն - Հայոց Յեղասպանութիւն:

Ի՞նչ ձեռով ալ փորձենք սահմանել զայն, ան՝ Աղէտը, մեր պատմութեան այն պահն է, որուն հետեւանքները կը կրենք տակալին, որ իսկութեան մէջ վերջ չէ գտած, որ կը շարունակուի համայն հայութեան համար, եւ մեզմէ իւրաքանչիւրին կենսքին մէջ, ատոր վերահասու ըլլանք կամ ոչ:

Ան վերջ պիտի գտնէ, երբ Հայաստանը ջնջուի աշխարհի քարտէսէն, երբ մահանայ «Լեհաստանի վերջին քառորդ հայը»¹⁾, երբ «Հայաստան» եւ «հայ» անուններուն հանդիպին հին պատմութեան գիրքերուն մէջ միայն, կամ անհետացած քաղաքակրթութիւններու յատկացուած թանգարաններուն...

Այդ չէ՞ր Մեծ Եղեռնի նպատակը, որ զեռ չէ իրագործուած, որմէ սակայն չէ՛ հրաժարած թշնամին, ինչպէս զանազան առիթներով կը յիշեցնէ ան մեզի:

Եւ շատ ճիշդ է Արմէն Այվազեան²⁾, երբ կը կանխատեսէ որ ա՛յն ատեն, միայն ա՛յն ատեն, երբ Թուրքիա (իր ցեղակիցներուն եւ դաշնակիցներուն հետ) վտանգ ըլլայ որ հասած է իր նպատակին, կամ մոտալուտ է հասնումը՝ պիտի ճանչնայ «Հայկական Յեղասպանութիւն»ը (եւ ի՞նչ անպատուութիւն - թրքական կոչելու տեղ՝ հայկական կոչել զայն), ծաղկեպսակ ալ պիտի գնէ յուշարձանին առջեւ, այն յուշարձանին, որ ի՛ր բռնագրաւած նոր հողերուն վրայ կրնայ գտնուիլ այլեւս...

Ի՞նչ ընել: Հաշտուի՞լ իրողութեան հետ, յանձնե՞լ զէնքերը, ապրիլ երջանի՞կ, ինքնագոհ, անձնակեդրոն մեր կենսքը, թէ՛ ականջ տալ անազանզին, որ առաջին անգամ չէ, որ կը հնչեցուի, եւ որ սակայն ցարդ փառահեղորէն անստեղծ է շատերու, մեծամասնութեան կողմէ:

Ամէն տարի, Մեծ Եղեռնի ոգեկոչումներուն, շատ կը զրուի այս մասին մեր թերթերուն մէջ, շատ կը խօսուի այս մասին մեր բեմերէն, սակայն ապրիլ ամիսը կ'անցնի, ու մենք կը վերադառնանք մեր սեփական առօրեային, այն ինքնաշարժութեամբ զինուած, որ մեր պարտականութիւնը կատարեցինք - եթէ կատարեցինք - կարգաւով այդ թերթերը, լսելով այդ ճառախօսութիւնները, հոգեհանգիստի մըն ալ ներկայ ըլլալով, ու հանգիստ խղճով ենթադրելով որ ուրիշ բան չունինք ընելիք, որ այդ («ազգային») հարցերով ուրիշները կը զբաղին, թող ուրիշները զբաղին...

Մինչդեռ, «Անիբրայը դռների առջեւն է», ինչպէս ատենին դիտել կու տար Սիմոն Վրացեան իր պատմական յօդուածայարքով³⁾, որ ամէն հայ պէտք է կարդացած ըլլայ, կարդա՛յ, վերստին կարդա՛յ...

Ո՛չ: Հաշտուի՞լ՝ չենք կրնար: «Պէտք է պայքարել, պէտք է պայքարել եւ պէտք է սոսկալ մահից սեփական» - պատգամեր էր Շիրազ⁴⁾ իր ատենին: Զինք խնթի տեղ կը դնէին, սակայն իր պատգամն ալ տեւաբար պէտք է հնչէ մեր ականջներուն մէջ:

Ո՛չ: Դանիացի իշխանին⁵⁾ լինել-չլինելու երկնտրանքին իրաւունքը մենք չունինք: Մեր պատասխանը «Լինել» է, գլխադիր լինելով, քանի որ որպէս աշխարհի հնագոյն ազգերէն մէկը - ազգութեան յղացքին հասած՝ թիրեւս հնագոյնը - , մենք իրաւունք չունինք աշխարհն ու մարդկութիւնը գրկելու մեր տեսակէն, որքան ալ որ ըլլանք «փոքր անու», քանի որ մեր պատմասօր⁶⁾ ըսածին պէս «արութեան գործեր» գործուեր են նա՛ եւ մեր աշխարհին մէջ, եւ զեռ կրնան գործելի մշակոյթի, գիտութեան եւ քաղաքակրթութեան բոլոր մարզերուն մէջ, աշխարհը հարստացնելով մեր ինքնուրոյն բոյրով ու գոյնով:

Մենք պիտի ապրինք:

Այսօր, ամէ՛ն պատճառ ունինք՝ ապրելու, մեր հաւատքը ամրապնդելու, չյուսահատելու եւ մեր պայքարին մէջ անհրաժեշտ մնալու համար:

Այսօր Մեծ Եղեռնին 90 եւ 2 տարիներ ետք, շուրջ 8 միլիոն ենք, եթէ ոչ աւելի, վերագտած ժԹ՝ գորու կէտերու մեր համրանքը: Այդ համրանքին շուրջ 3 միլիոնը, համախումբ եւ միատարր՝ կ'ապրի Հայաստանի մէջ (ՀՀ, ԼՂՀ եւ Զաւառքը): Մնացեալը կը կազմէ հայկական Ափիւսքը, իր աւելի կազմակերպ, դասական մասով, եւ հետզհետէ կազմակերպուող արեւելեան եւրոպայի եւ ԱՊՀ մասով: Իրենց մարդկային, տնտեսական, մշակութային հսկայ ներուժով, թէ՛ հայրենահայրութիւնը եւ թէ՛ սփիւռքահայութիւնը կը ներկայացնեն աննախընթաց կարողականութիւն մը մեր ազգին համար:

Այսօր Հայաստան, իր զոյգ հանրապետութիւններու վարչական տարածքով կը հանդիսանայ 40 000 քառ. քմ. եւ քիչ մըն ալ աւելի տարածութեամբ երկիր մը, թէկուզ հանդիսանալով ՄԱՍ-ը պատմական հայապատկան հողամասերուն:

Հայաստանի հանրապետութիւնը ՄԱԿ-ի իրաւական անդամ է, իբր ազատ եւ անկախ ազգ-պետութիւն՝ իր ազգային եռագոյն դրօշով, իր ազգային օրհներգով, իր պետական գինեանշնամով, սեփական բանակով ու կառավարման համակարգով:

Հայաստան դաշնակիցն է աշխարհի սեփական պետութիւններէն մէկուն, մասնակից է զանազան քաղաքական - տնտեսական եւ այլ համաշխարհային համախմբումներու եւ կազմակերպութիւններու:

Այսօր աշխարհը - համամարդկային ընտանիքը - կը ձգտի զէպի բոլորին համար աւելի արդար կարգեր, զէպի համաշխարհային խաղաղ համակեցութիւն, թէկուզ գաղթարար գերպետութիւններ ու համաշխարհայնացուած միայն սեփական շահերուն ծառայեցնելու ձգտող առեւտրական գերընկերութիւններ ընդգիծանան այդ գործընթացին:

Ահա այս կացութեան մէջ մենք իրաւունք չունինք յոռետես ըլլալու, զէնքերը վար գնելու եւ վերջակէտ դնելու մեր պատմութեան: Պարտաւոր ենք, սակայն, չտարուելու այնպիսի լուսատեսութեամբ, որ չտեսնենք մեր գոյութեան

սպառնացող վտանգները, չլինենք ահազանգը, եւ չպաշտպանենք մեր ազգային անվտանգութիւնը:

Բայց ի՞նչ սպառնալիքներու ենթարկուած ենք. թուենք գլխաւորները:

1. Հողատարածքները - Հայաստանի հայկական իշխանութեան տակ գտնուող 40 000 քառ. քմ. տարածութեան աւելի քան 10 000-ը, որ Լեւոնյանի Ղարաբաղի Հանրապետութիւնն է, ըստ «Հայաստանի ազգային ատլաս»-ին⁽⁷⁾, իրող պէտք Հայաստանինն է (արեւմտեւորումը, սակայն իրաւապէս ճանչցուած չէ միջազգային գեանի վրայ):

Արցախի այդ հողատարածքը իր մերողութեանը մէջ յաջողութեամբ պաշտպանելը հայութեան գերիւնդիրն է, իսկ ճակտողութիւնը՝ կրնայ գալիք Աղէտը ճանդիսանայ: Առանց Արցախի՝ կը վտանգուի Զանգեզուրը, ամբողջ ՀՀ-ը, դառնալով դիրքի թիրախ թշնամիի ծաւալապաշտական անթաքայտ ճակատմանը, ինչպէս դիտել կու տան ազգին ապագայով մտահոգ քաղաքագէտները:

2. Ազգարնակութիւնը - Հայաստանի Հանրապետութիւնը, Լեւոնյանի Ղարաբաղի Հանրապետութիւնը թէ Զաւակները ներկայիս կը գտնուին իրենց ազգարնակէութեան հետզհետէ պարպուելու ահաւոր գործընթացին մէջ: Մինչ մինչեւ Խորհրդային Միութեան փլուզումը 4,5 - 5 միլիոնի կը հասնէր Խ. Հայաստանի եւ շրջակայ հայաբնակ տարածքներուն վրայ համախուսը ապրող հայութեան թիւը, այդ ներկայիս իջած է՝ 3 միլիոնի, գուցէ եւ նուազ: Վերցնել այդ նուազումին պատճառները (առարկայական թէ ենթակայական, ներառելով թէ՛ անգործութեան գործօնը, թէ բարոյա-հոգեբանական մթնոլորտը՝ մարտահրաւերն է, որ կը դրուի մեր առիւտ: Եւսե՛ ինչպէս կը շնչոտ Արմէն Այվազեան, եւ ինչպէս կը դաւանի Հ. Յ. Գաշնակցութիւնը, իր Մրցադրով իսկ, պէտք է նուազումը հակադրել յաւելումով, արտագաղթի՝ ներգաղթով, իսկ ո՞վ պիտի նախաձեռնէ ատոր, եթէ ոչ ՀՀ եւ Լ.Հ կառավարութիւնները՝ անհրաժեշտ դիւրութիւնները տալով եւ յարաբարութիւնները ստեղծելով՝ վերաբնակեցնելու համար ամենին առաջ այն գանգուածները, որոնց կեանքը վերիվարումներու է ենթակայ Միջին Արեւելքի կամ Ա.Պ.Շերիլներուն մէջ:

3. Ինքնուրիւնը - Այո՛, վտանգուած է նաեւ հայութեան թիւը, որուն հիմնական կոտանները կը ճանդիսանան իր լեզուն, մշակոյթը, պատմութիւնը, կրօնն ու բարոյական արժէքները: Այս բոլորը աղաւաղման, խաթարման, չարափոխութեան, նոյնիսկ քանդումի ենթակայ են թէ՛ Հայաստանէն դուրս, մեծ չափերով եւ թէ՛ Հայաստանէն ներս, թե՛ քան նուազ մեծ չափերով:

Սոյն յօդուածի սահմանները չեն ներքը, որ առանձնաբար անդրադառնանք այդ վտանգներէն իւրաքանչիւրին - այդ ալ յօդուածներու նիւթ կը հանդիսանայ - , սակայն հայ կեանքի քիչ թէ՛ շատ ծանօթը կրնայ դիւրութեամբ պատկերացնել թէ՛ ինչի մասին է խօսքը:

Ազգային անվտանգութեան ռազմավարութիւն մը կ'ենթադրէ այդ բոլոր վտանգներուն դիմազբաւումը, այդ բոլոր կոտաններուն՝ հողատարածքներուն, ազգարնակէութեան եւ անոր ինքնութեան պաշտպանութիւնը: Հայաստանի մէջ վերջերս նման ռազմավարութեան մը վաւերաթուղթը որդեգրուեցաւ⁽⁸⁾, սակայն ան տակաւին որոշ վերանայման կը կարօտի, աւելի համապարփակ կերպով նկատի առնելու համար Սփիւռքը՝ իր պաշտպանութեան սեփական կարիքներով ու ընդհանուր ազգային անվտանգութեան բերած ու բերելիք իր կարողականութեամբ:

Այստեղ հարցը կ'ուզենք դնել՝ իր լուծման առաջնորդող համահայկական, համազգային մօտեցումը շնչոտելու եւ

առաջադրելու նպատակով:

Արդարեւ, այս մասին առաջին արտայայտուողը չէ այս տողերը գրողը եւ առաջին անգամ չէ, որ կ'արտայայտուի, սակայն ամէն ատենէ աւելի պէտք է ընդգծել այս միասնական ուղիին կարեւորութիւնը:

Այո, շատ չարչարուած, չահագործուած ու անհետեւանք մնացած բառ մըն է այդ «միասնական» բառը: Բոլորը այդ միասնականութեան անունով կը խօսին, համոզուած՝ որ վտանգի պահուն մենք գիտենք մոռնալ ամէն տարակարծութիւն, եւ միացնալ ուժերով դիմակայել այդ վտանգը:

Սակայն ... խօսքէն գործի չենք անցնիր. կամ պարբերաբար, յատուկ դէպքի մը, առիթի մը քով-քովի կու գանք, հազորդագրութիւն կը հրատարակենք, բողոքի կամ զորակցութեան նամակ կը շարադրենք, նոյնիսկ Հայաստան Հիմնադրամին կ'օժանդակենք, եւ այլն:

Չենք անդրադառնար սակայն, որ վտանգը - վտանգները - պարբերական բնոյթ չունին, այլ մնայուն, տեսական, եւ այդպէս ժամանակաւոր ցուցական արարքներով չեն լուծուիր մեր հարցերը, անոնք նոյնպէս մնայուն, տեսական մտեցում կը պահանջեն, «յարատեւ կռիւ», ինչպէս կը նշէր Քրիստափոր Միքայէլեան⁽⁹⁾, աւելի քան դար մը առաջ: Յարատեւ պայքար՝ այսինքն յարատեւ լարում, յարատեւ կեդրոնացում, յարատեւ գոհոգութիւն:

Բոլոր մարդերուն մէջ՝ թէ՛ մեր հայրենի սահմանները պաշտպանելու, թէ՛ հակահայ քարոզչութեան դիմադարձելու, թէ՛ Հայաստանի տնտեսութիւնը զարգացնելու, թէ՛ նոր սերունդի ազգային գաստիարակութիւնը ապահովելու, թէ՛ ... թէ՛ ... թէ՛ ...

Եւ՝ Հայրենիքի եւ Սփիւռքի համայն հայութեան ուժերով:

Բայց սա կը նշանակէ արդէն համահայկական առու-մտով կազմակերպում, Հայրենիք - Սփիւռք համագործութիւն եւ գործակցութիւն: Համակերպումը:

Նիւթական միջոցներ: Նիւթական միջոցները կը դրայանան եթէ միայն կամքը ըլլայ, եւ վտանգին գիտակցումը: Ուրիշ ի՞նչ կերպ կարելի է կանխել սպառնալիքը:

ՎՐԷԺ-ԱՐՄԸՆ

- 1.- Ակնարկը կը յղուի Վահրամ Մամեկանի պատմութեան ինքզինքն տակաւին հայ նկատող լեհագրական «Բառարկ հայ յունցութեան» («Հայոց բնութեան» հատորէն):
- 2.- Հայրենի մտաւարակներ, որ 2007-ի մարտին Մոնթրէլ-այլի մէջ տուած դասախօսութիւններու շարքով մը անհազանց կը հնչեցնէր:
- 3.- Ս. Վրացեան, «Անցնիրայ դրոնի առջեւ է...», Յուսարի, 4-9 Յունիս 1960: Հանրապ կարթագեցնացի գորակարը, որ Հնոմի ոյթերիմ բընամին էր, որ կը սպառնար յարձակիլ Հնոմի վրայ (Ն.Ք. 217-ին):
- 4.- Յովհաննէս Շիրազ, «Ամենայն արտով...»:
- 5.- Ուիլիսմ Ելչափի, «Համկեր»:
- 6.- Մովսէս Թորեանցի, «Հայոց Պատմութիւն»:
- 7.- ՀՀ կառավարութեան առընթեր Անցարժ գոյքի կադատրի պետական կոմիտէ, «Հայաստանի ազգային ստալա», հատոր Ա., Երևան, 2007
- 8.- «Հայաստանի Հանրապետութեան ազգային անվտանգութեան ռազմավարութեան ուղիները», (2007-02-16)
- 9.- Քրիստափոր Միքայէլեան, «Յեղափոխական մտքեր»

«ԾՊՏԵԱԼ» ՀԱՅԵՐՈՒԻ ԿՐՕՆԱԴԱՐՁՈՒԹԻՒՆԸ (ըստ թրքական աղբիւրների)

Վերջին տարիներուն տարբեր շրջանակներու մէջ բաւականին աշխուժացեր է հետաքրքրութիւնը թուրքերոյ մէջ ընտանի իւլամացած եւ «ծպտեալ» հայերու նկատմամբ (1): Հարկ է նշել, որ արդէն տեսական ժամանակ է, ինչ որ այդ հայերու սերունդները սկսեր են ինքնաբերաբար յայտնուիլ՝ փնտնել իրենց արիւնակիցները, ազգականները, իսկ եւրոմիութեան անդամակցութեան ձգտող թուրքերոյ մէջ ներկայիս արտաքուստ խրախուսուող, սակայն թուացեալ ազատութեան սահմանները բոլոր դէպքերուն կը նպաստեն ասոր:

Տարիներ շարունակ այս թեմաներու նկատմամբ թուրքերոյ մէջ գործադրուած արգելքը կը սկսի ճեղքեր տալ եւ պատճառ դառնալ «էթնիկ պատկանելութեան ճգնաժամի» ի յայտ գալուն: Հրանդ Տիւրքը այս հանգամանքը դիպուկ է բնութագրեր՝ ըսելով. «Ներկայիս թուրքերոյ մէջ շատերը կը զեզերին իրենց էթնիկ պատկանելութեան լարելունքները մէջ»:

Օրէջօր նոր ծաւալներ ընդգրկող այս հարցը արդէն իր արտացոլումն է գտեր թուրք ժամանակակից գրականութեան մէջ, եւ շարք մը հեղինակներ, ինչպիսիք են Ֆեթիյէ Չեթին, Իրֆան Փալալը, Քեմալ Նալչըն, կ'անդադրուան իւլամացած ու «ծպտեալ» հայերու խնդիրին: Յիշեալ հեղինակներու ստեղծագործութիւնները, ունենալով փաստագրական հիմք, կարեւոր են խնդրի համալոգմանի լուսարանման համար, սակայն ըսենք, որ ատենց մէջ (թերեւս, որչաքացուցուց թիւն կարելի է համարել Ֆեթիյէ Չեթինի «Մեծ մայրս» վկայակը) երբեմն կը գրուեն նաեւ քողարկուած ենթաթեզեր, որոնք, վրիպելով սովորական ընթերցողներու աչքէն, տեղի կ'ուտան աւելորդ հիացական գնահատականներու: «Ծպտեալ» եւ իւլամացած հայերու խնդիրը սկսեր է լրջօրէն մտահոգել նաեւ թուրք գիտական շրջանակները (2), եւ ասոր վկայութիւնն են այն ուսումնասիրութիւնները, որոնք տեղի կ'ունենան այս ուղղութեամբ ներկայիս: Այսպէս, արդէն տպագրուած շարք մը յօդուածներու կողքին, 2006 թուականին Ստամպուլի մէջ լոյս է տեսեր եւ արդէն հասցուցեր վերահաստատարակուիլ թուրք լրագրող Էրհան Պաշուրթի «Հայ որդիները» գիրքը, ուր քննութեան կ'առնուի Հայոց Յեղասպանութեան ժամանակ իրենց ծնողներէն խլուած կամ որբ մնացած, այնուհետեւ բռնի իւլամացուած եւ թուրքերու ու քուրտերու կողմէ որդեգրուած հայ երեխաներու խնդիրը: Յիշեալ գրքին մէջ, որ, թերեւս, այս թեմայով հրատարակուած առաջին գիտական աշխատանքներէն է, ներկայացուած են հետաքրքրական որոշ փաստեր ոչ միայն իւլամացած, այլ ինչ «ծպտեալ» հայերու մասին: Սակայն, ինչպէս եւ պէտք էր սպասել, թուրք լրագրողը չէ խուսափած կողմնակալ, անհիմն գնահատականներէն, փաստերու խեղաթիւրումներէն, քաղաքական ենթաթեզերէն եւ այլն: Բայց եւ այնպէս, աշխատանքի շահեկան կողմերէն կարելի է նկատել այն, որ սոյն գիրքին մէջ «ծպտեալ» հայերու մասին ձեռք կը բերենք որոշակի աղբիւրներ, որոնք կ'ու գան լրացնելու այս խնդրի վերաբերեալ մեր ունեցած սակաւթիւ նիւթերու շրջանակը: «Ծպտեալ» հայերու վերաբերեալ մանրամասն ուսումնասիրութեան կարելի է հանդիպել նաեւ Հաքան Գիւլինի «Աքսին» հանդէսի մէջ տպագրուած (14.03.2005) «Կը վերագառնան իրենց իրական կրօնն» վերնագրով յօդուածին մէջ, որ-

մէ այ ընդարձակ մէջբերումներ եղած են նաեւ Պաշուրթի վերոնշեալ գիրքին մէջ: «Ծպտեալ» եւ իւլամացած հայերու մասին «Մեծ մայրս հայ էր» վերնագրով ընդարձակ յօդուածով է հանդէս եկեր նոյն Էրհան Պաշուրթը «Աքսին» հանդէսի մէջ այլ (26.12.2005) թիւով: Այս եւ նման այլեւայլ հրատարակումները ցոյց կու տան, որ թուրքական տարբեր շրջանակներ հետաքրքրուած են եւ մեծ ուշադրութեամբ կը հետեւին «ծպտեալ» հայերու շրջանակներուն մէջ կատարուող իւրաքանչիւր զարգացման:

Վերը նշուածի խօսուել վկայութիւնն է այն հանգամանակից հետազոտութիւնը, որ կատարուեր է թուրքերոյ մէջ՝ իւլամութեան հրաժարած եւ այլ կրօն՝ հիմնականին մէջ քրիստոնէութիւն ընդունած քաղաքացիներու մասին: Այս խնդիրը քննութեան է առնուած նաեւ միախնդրական շարժման նոր թափ տալու համաթեզաթիւ: Հետազոտութեան մէջ ներկայացուած է թէ թուրքերոյ մէջ եկեղեցիի վերածուած որքան տուներ կը գործեն, քանի Աւետարան է բաժնուած մարդոց եւ այլն: Ասով փորձ կը կատարուի պատասխանել նաեւ բաւականին աշխուժօրէն քննարկուող քրիստոնէութիւն ընդունող թուրքեր» խնդիրին, եւ ի վերջոյ եկեր են այն եզրակացութեան, որ կրօնափոխուածներու գերակշիռ մասը ոչ թէ թուրքեր են, այլ թուրքերոյ մէջ ապրող այլ էթնիկ խումբերու ներկայացուցիչներ (հայեր, յոյներ, ասորիներ): Նշուած հետազոտութեան ընթացքին մանրակրկիտ ուսումնասիրուեր են բնակչութեան գրանցամատեանները, աւելի քան 100 տարուան ընդգրկմամբ, որպէսզի տրուի այս հարցերու յստակ պատասխանը: Արդիւնք իբրեւ յայտնի դարձեր են նաեւ հայերու համար հետաքրքրական որոշ տուեալներ. այսպէս, պարզուեր է, որ 1916-2004 թուականներու ընթացքին թուրքերոյ մէջ իւլամութեան վաշտանակ հրամարդէ մտաւորապէս 2000 քաղաքացի եւ մանրամասն ուսումնասիրութիւնը ի յայտ է բերեր, որ անոնց մեծ մասը կամ աւելի որոշակի՝ 1340-ը, ծագումով հայեր են, որոնք վերընդունուեր են քրիստոնէութիւնը: Հետազոտողները եկեր են այն եզրայանգման, որ վերոնշեալ 1340 հայերը ոչ թէ կրօնափոխ են, այլ կրօնադարձ, քանի որ բնակչութեան գրանցամատեաններու ուսումնասիրութեան ընթացքին (ընդ որում՝ նաեւ Օսմանեան ժամանակաշրջանի) վեր է հանուեր այդ կրօնադարձներու մինչեւ 3-րդ, 4-րդ պորտի նախնիներու էթնիկ եւ կրօնական պատկանելութիւնը, եւ պարզուեր է, որ յիշեալ մարդիկ ծագումով հայեր են, որոնց նախնիները Հայոց Յեղասպանութեան ժամանակ առերես ընդունուեր են իւլամութիւնը, որպէսզի ազատին աքսորէ եւ կտորածէ, իսկ իրականին մէջ շարունակուեր են գաղտնի պահել քրիստոնէական աւանդութիւնը. այլ խօսքերով ըսած՝ ատոնք «ծպտեալ» կամ «քրիփթօ» հայերն են:

Եւ Էրհան Պաշուրթի գիրքին, եւ Հաքան Գիւլինի յօդուածին մէջ ամենայն մանրամասնութեամբ ներկայացուած է անգամ կրօնադարձութեան աշխարհագրութիւնը: Այսպէս, կրօնադարձութիւնն աւելի շատ կատարուեր է Ստամպուլի մէջ, ապա ասոր կը հետեւին Տիարպեթիլը, Ատրեամանը, Բաթմանը, Սվալը (Սեբաստիա), Թունշլիքի եւ Մալաթիան: Աւելին, Ստամպուլի մէջ կրօնադարձութիւնն ուսումնասիրուեր են նաեւ ըստ թաղամասերու, եւ իբրեւ ար-

զիւնք պարզուեր է, որ կրօնադարձներն աւելի շատ գրանցուած են Ստամպուլի Ֆաթիհ թաղամասին մէջ (մօտ 150 հոգի), որուն կը հետեւին Շիրշի եւ Էմինօնի թաղամասերը: Աւելորդ պիտի չըլլայ ներկայացնել նաեւ «Ծպտեալ» հայերու կրօնադարձութեան քանի մը որոշակի փաստեր, որոնք տեղ գտած են յիշեալ աղբիւրներու մէջ:

- 1971 թուականին Թունըլիի նահանգի Տոլուքիւփ գիւղի մէջ գրանցուած, 1947 թուականին ծնած, էթնիկ հայ Սեֆէր Աքիզը, որ չըջապատին մէջ յայտնի է եղեր որպէս իւլամ, դիմելով քաղաքացիական հարցերով Ստամպուլի 1-ին ատնանի դատարան, հրամարեր է իսլամութենէն եւ ընդունել է քրիստոնէութիւնը: Այնուհետեւ քանի մը տարուան ընթացքին նոյն ընտանիքէն 34 հոգի եւս ընդունել են քրիստոնէութիւնը:

- 1995 թուականին Եոզկաթ նահանգի Պողազլեան գաւառին մէջ գրանցուած Հաճի Սարըքայեան ընդունել է քրիստոնէութիւն, իսկ անկէ քանի մը տարի առաջ եւ քանի մը տարի յետոյ նոյն քայլին են դիմել նաեւ անոր 14 ազգականները: Վերջինը, որ ընդունած է քրիստոնէութիւնը Օդնուր Սարըքայեանն է, 2003 թուականին:

- Սասունի մէջ գրանցուած Զենգիլներու ընտանիքէն 1975-էն մինչեւ 2003 թուականը 9 անձ ընդունել են քրիստոնէութիւնը:

- Կը պատահի նաեւ, որ կրօնի հետ միասին կը փոխեն նաեւ անունները եւ կ'ընդունին հայկական անձնանուններ: Օրինակ, Էլիսաբեթի նահանգի Քեպան գաւառի մէջ գրանցուած Թուրքան Աքչան, 1995 թուականին ընդունելով քրիստոնէութիւնը, կը փոխէ նաեւ անունը՝ դառնալով Մարիամ Սարգսեան:

- 1993 թուականին Թունըլիի մէջ գրանցուած 84-ամեայ Մուսթաֆա Աթէշը, որ մասնակցեր է նաեւ 1937 թուականին Տերսիմի ապստամբութեան՝ «դարբին Մուսթաֆա» անունով, վերադարձեր է քրիստոնէութեան:

- Կրօնադարձուածներու ցուցակի մէջ մեր հանդիպած՝ տարբերով ամենափոքրը 2004 թուականի Փետրուար 19-ին ծնած, Ստամպուլ գրանցուած Մելիսա Չաքըրն է, որուն ծնողներու (Միւզան եւ Սարգիս) 2004 թուականի Մայիս 27-ի դիմումի համաձայն՝ փաստաթուղթերուն մէջ փոխուել է անոր կրօնական պատկանելութիւնը:

Ի դէպ, գրեթէ բոլոր կրօնադարձուած հայերը ներկայացնելու ատեն կը տրուի նաեւ անոնց տոհմաձուռը:

Վերոնշեալ փաստերէն պարզ կը դառնայ, որ երբեմն կը կրօնադարձուին ամբողջ ընտանիքով, ազգականներով: Սակայն կը պատահի նաեւ, որ միեւնոյն ընտանիքէն կը կրօնադարձուին ոչ բոլորը եւ կը ստացուի տարօրինակ պատկեր, երբ, օրինակ, հինգ եղբայրներէ երեքը, բացայայտելով իրենց հայկական ծագումը, ընդունել են քրիստոնէութիւնը, իսկ միւս երկու եղբայրները կը շարունակեն գրանցուած մնալ իբրեւ իսլամներ:

Թուրք հետազոտողները մեր ուշադրութիւնը կը հրաւիրեն նաեւ շարք մը այլ հանգամանքներու վրայ. օրինակ, արձանագրուել է, որ «Ծպտեալ» հայերը մեծ թիւ կը կազմեն յատկապէս բուրսեղու եւ այլեւիներու շրջաններուն մէջ: Կը նշուի, որ մեր «ծպտեալ» ազգակիցները, համարեա առանց բացատրութեան, կը խուսափին խառն ամուսնութիւններէ, կը նախընտրեն ներքին ամուսնութիւններ, այսինքն՝ կը ձգտին ամուսնանալ միայն իրենց բախտակից «ծպտեալ» հայերու հետ, ինչ որ անոնց հնարաւորութիւն կու տայ շարունակելու հայ-քրիստոնէական աւանդոյթները եւ մաքուր պահելով արիւնը՝ ի վերջոյ էթնիկ հայ մնալ:

Իսլամացած հայուհի, Տիրանակերտ, 1997

(Լուսանկարը՝ Բագէ Հոպրի)

Բացի այդ, կեանքի այս ներփակ ընդթը թույլ կու տայ տակաւին չբացայայտուած «ծպտեալներուն» գաղտնի պահել իրենց իրական էթնիկ պատկանելութիւնը եւ շարունակել արտաքուստ ներկայանալ որպէս թուրք եւ բուրս իսլամ:

Թուրքական աղբիւրները եւս հետաքրքրական նրբօրանգի մը վրայ կը հրաւիրեն ուշադրութիւն՝ արձանագրելով, որ «ծպտեալ» հայերը կը ձգտին ձեռք բերել մէկէ աւելի գրանցում, բացի այդ, յաճախ կը փոխեն գրանցումը՝ այդ կերպ փորձելով «կորսնցնել հետքերը»: Յայտնի է, որ թուրքական համապատասխան գերատեսչութիւններու մէջ կրօնափոխ, որդեգիր հայերն ու անոնց սերունդները (3) յատուկ գրանցուած են, եւ այդ եղանակով նաեւ այն նպատակով, որպէսզի իշխանութիւններու համար անփոփոխելի այս խումբէն մարդիկ չզբաւեն պատասխանատու պաշտօններ եւ չունենան լծակներ ու, բացի այդ, մնան մշտական հսկողութեան տակ:

«Ծպտեալ» հայերու կրօնադարձութեան դէպքերուն անդրադառնալով պէտք է յատուկ ուշադրութիւն դարձնել հետեւեալ երկու հանգամանքներու վրայ.

1. Ըստ իսլամի, այն մարդիկ, որոնք, ընդունելով իսլամութիւնը, այնուհետեւ կը հրաժարին այդ հաւատքէն, ենթակա են մահապատժի:

Սակայն քանի որ Թուրքիան կրօնապետութիւն չէ,

Քրտական գիւղի մէջ նալկական խաչքար: Լուսանկարը՝ Նարեկ Յարութիւնեանի

ուստի այդ պատիժը չունի օրէնքի ուժ, սակայն այդ չի բացառեր այն, որ իսլամութենէ հրաժարածները կրօնական ծայրայեղականներու կողմէ կրնան ընկալուիլ որպէս թիրախներ: Բացի այդ, հոգեկան առումով չափազանց դժուար է «ծպտեալներուն» արտաքին աշխարհէ շարունակ թաքցնել իրենց էթնիկ եւ կրօնական պատկանելութիւնը, բայց, միեւնոյն ժամանակ, հեշտ չէ նաեւ թրքական իրականութեան պայմաններուն մէջ բացայայտ ապրել որպէս հայ-քրիստոնեայ: Այսինքն՝ այս կրօնադարձութիւնը նոյնիսկ եւրոմիութեան անդամակցութեան ձգտող թուրքերոյ մէջ պէտք է համարել որոշակի խիզախութիւն: Հարկ կը համարենք աւելցնել նաեւ, որ կրօնադարձութեան ղէպքեր կը զբանջուին նաեւ եւրոպայ արտագաղթած «ծպտեալ» հայերու շրջանակներու մէջ, եւրոպական ազատութեան պայմաններուն մէջ այդ քայլին դիմելը, ինչ խօսք, շատ աւելի հեշտ է եւ անվտանգ:

2. Շատ յաճախ «հայ» եւ «քրիստոնեայ» հասկացութիւնները կը նոյնացուին: Նոյն այս պատճառով ալ «ծպտեալ» հայերու կրօնադարձութիւնն ինչ որ առումով կարելի է համարել նաեւ վերագարձ ղէպի ազգային ակունքներ՝ ազգադարձութիւն: Հայոց Ցեղասպանութենէն աւելի քան 90 տարի յետոյ ալ՝ ապրելով եւ մաքառելով անասելի դժուարին պայմաններու մէջ, առերես կրօնափոխուած «ծպտեալ» հայերը կարողացեր են պահպանել ազգային-կրօնական նկարագրի շատ շերտեր եւ դանտեր փոխանցել սերունդներուն:

ՌՈՒԲԷՆ ՄԵԼՔՈՆԵԱՆ
Երեւան

Մանօթագրութիւններ

1) Իսլամացած հայ ըսելով (խօսքը աւելի կանուխ իսլամացած համշխեհախորու մասին չէ) նկատի ունինք Հայոց Ցեղասպանութեան ժամանակ առեւտրուած հայ կիներու, երեխաներուն, որոնք իսլամացուելով՝ ամուսնացել են բուրքերու եւ բուրքերու հետ, ասոր հետեւանքով ներկայիս թուրքերոյ մէջ ձեւաւորուել է խառնածիններու հոծ բանակ մը, որոնց մէկ մասը կ'ընդունի իր կիսահայկական ծագումը, իսկ մէկ մասը՝ կը ժխտէ կամ կը փորձէ կարեւորութիւն չտալ ատոր: Բռնի խլուած եւ իսլամացած հայ երեխաները բուրքական արքիւրներու մէջ անուանուած են «որդեգիրներ»: Իսկ «ծպտեալ» հայերը ցեղասպանութեան ժամանակ առեւտրու իսլամութիւնը ընդունած, արտափուտ բուրք, բուրք իսլամ ներկայացող, բայց գերակշիռ դէպքերու պարագային իրենց ազգային-կրօնական նկարագիրը գաղտնի շարունակող, ներքին համայնքներով ապրող, խառն ամուսնութիւններէ խուսափող մեր ազգակիցներն են, որոնք իսլամութիւնը ընդունելու միջոցով գերծմնացեր են կոտորուել եւ տասնամեակներու ընթացքին՝ հիմնականին մէջ խուսափելով ձուլումէ, կարողացած են հայկականութիւնը շարունակել մինչեւ մեր օրերը:

2) Աւելորդ չէ նշել, որ բուրքական պատմական ընկերութեան նախագահ, յայտնի պատմակեղծարար եուսուֆ Հալաչօղլուն «Միլլիյէր» քերթի 25.02.2007 թիւին մէջ ան-

հանգստութիւն է յայտնել Հրանդ Տիգրիսի բաղձան արարողութեան մասնակիցներու բուրքանակի ու հնչեցուած «բուրքս հայ ենք» կարգախօսի վերաբերեալ: Ըստ Հալաչօղլուի՝ Տիգրիսի բաղձան արարողութեան մտատարապէս 50 000-նոց հայկական համայնքէն կարող էր մասնակցել 20 000 հայ եւ 10 000 ալ իրենց բողոքի ձայնը անկեղծ բարձրացնող բուրքեր, այսինքն՝ մօտ 30 000 մարդ: «Իսկ ովքն էր են մնացածները, - կը հարցնէ Հալաչօղլուն եւ կ'աւելցնէ,- անհրաժեշտ է այժմ այս բոլորը շատ լաւ ուսումնասիրենք եւ իմանանք»: Այնուհետեւ, մէքերելով Տիգրիսի այն միտքը, թէ թուրքերոյ մէջ իսլամ հայեր ալ կան, Հալաչօղլուն կասկած կը յայտնէ, թէ բերեալ բաղձան բափօրի մնացած մասնակիցները այդ հայերը եղած են եւ կ'առաջարկեն, որ պետական հետազոտական հաստատութիւնները ստոր գնահատական տան:

3) Թուրքերոյ մէջ բազմաթիւ են դէպքերը, երբ իրենց ծնողներու կրօնափոխ, այսինքն՝ հետագային իսլամութիւնը ընդունած ըլլալը պարզուի, անոնց գաւակները երբ կը դիմեն պատասխանատու պաշտօն տնտեսներու կամ գինեւորական աշխատանքի անցնելու համար, ապա կը մերժուին՝ իրենց ծնողներու հաւատափոխ ըլլալուն պատճառով: Նման դէպքերու, ծնողներու տարիներով պահած գաղտնիքը կը քայքայուի եւ քարեպաշտ իսլամի համարում ունեցող կամ իրեն գտարիւն բուրք կարծող մարդիկ կ'ապրին հոգեբանական խոր ճգնաժամ:

Այցելեցէք «Հորիզոն»ի կայքէջը՝
www.horizonweekly.ca

ԳԵՐՄԱՆ ՀԱՅԱՍՏԻ ԵՈՂԱՆՆԷՍ ԼԵՓՍԻՈՒՄԻ ՎԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ՝ ԻՍԼԱՄԱՑԱԾ ՀԱՅԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ

ԲՈՒՆԻ ԻՍԼԱՄԱՑՈՒՄՆԵՐ

Ծ.Խ.- Վերջին շրջանին շատ կը խօսուի իսլամացած եւ թրքացած հայերու մասին: Քաղաքական բնագավառներէ առաջ, սակայն, կ'սրբէ գիտնալ թէ որո՞՞նք են իսլամացած հայերը: Որքա՞ն կը հաշուեն անոնք: Ե՞րբ եւ ի՞նչ պայմաններու մէջ իսլամացած են անոնք եւ, այսօր, ի՞նչ է անոնց կապը հայկական ինքնութեան եւ արմատներուն հետ:

Վերոյիշեալ հարցումներէն մէկ մասին կը պատասխանէ գերման հայաէր բնիկացի Լեփսիուսի (1858-1923) վկայութիւնը՝ իսլամացած հայերու մասին: Վկայութիւնը առանձին բաժինով մը տեղ գտած է անոր «Հայկական ջարդերը» անունով գիրքին մէջ:

Յատկանշական երեւոյթ մը, որ նոյնպէս Ապտիւլ Համիդի ջարդերուն առնելի յայտ եկած է, 1893-1896 եւ Վրիլի-իոյ ջարդերուն առնելի, 1909-ին, զանգուածով իսլամացումի պարագաներն են, կրօնափոխութիւններ, որոնք տեղի չեն ունեցած կատարեալ յօծարութեամբ, նոյնիսկ այն տեղերը, ուր զանոնք այդ գոյնին տակ կը ներկայացնեն: Շատ անգամ կը հանդիպին այն կարծիքին, թէ բուն հաւատափոխութիւնները պէտք է նկատուին «քրիստոնեաներու դէմ հալածանքներ», որովհետեւ անոնք քաղաքական մէկ նպատակ ունին, որն է՝ թրքացումը թուրքիոյ ոչ-թուրք հպատակներուն: Բայց եկեղեցիին պատուութեան անգիտակ պիտի ըլլար մէկը եթէ ենթադրենք, թէ երբեքէ, քրիստոնեաներու կողմէ հալածանքներ գոյութիւն ունեցած ըլլային քաղաքական նպատակներով: Կրօնքին քաղաքական նպատակներու համար ի չարը գործածուիլը, արմատն իսկ է եւ էութիւնը կրօնական բոլոր հալածանքներուն: Ուրեմն կարելի չէ վէճի տակ ձգել այս պարագային նաեւ, թէ բուն իսլամացումի արարքները կը կրեն քրիստոնեաներու դէմ հալածանքներու նկարագիրը:

Ի՞նչ պարագաներու տակ իրականացուած են բուն հաւատափոխութիւնները:

Շատ մը պարագաներու, տարագրութենէն խուսափելու միակ միջոցն էր իսլամութիւնը ընդունիլը: Բայց որովհետեւ յաճախ տարագրութիւն կը նշանակէր ջարդ, եւ գոնէ այրիք անմիջապէս որ աքսորի ճամբուն վրայ կ'ըլլային, կը դիմէին դէպի ստոյգ մահ, եւ երիտասարդ կիներն ու 10 տարեկանէն վեր մանկամարդ աղջիկները պէտք է սպասէին որ թուրք հարէմներու կամ քիւրտ զինուորացիներու մէջ արգելափակուին, ուրեմն փորձութիւնը շատ մեծ էր, իսլամութեան անցնելով, խուսափելու համար մահէն ու անպատուութենէն: Տեղեկութիւններ կան բոլոր վիլայէթներէն, թէ նոյնիսկ թուրք իշխանութիւնները ցոյց կու տային ելքի այս ճամբան, եւ թէ իրեն ընդհանուր օրէնք, այն բոլոր քրիստոնեաները, որոնք պատրաստակամութիւն կը յայտնէին իսլամութիւնը ընդունելու, ազատ կը կազուցուէին տարագրութենէ եւ ջարդերէ: Բայց ճշու՞մ ալ կատարուեցաւ, կարելի դարձնելու համար իսլամացումները, ըլլայ անթուրքները, ըլլայ մահուան սպառնալիքներով: Քողարկելու համար հաւատափոխութեանը բուն կերպով եղած ըլլալը, յաճախ հաւատափոխ-

ներուն ներկայացուցին պաշտօնագիրներ, ուր անոնք պարտէին հաստատել իրենց ստորագրութեամբ, թէ իրենք ամբողջական յօծարութեամբ ընդունած էին իսլամութիւնը: Ատանայի ջարդերէն ետք, 1909ին, կառավարութիւնը ստիպուած եղաւ եւրոպական պետութեանց ճշու՞մին տակ արտօնել, որ իսլամացողները վերագոտնան, նոյնիսկ սպառնալով պատուհասել անոնք, որոնք քրիստոնեայ տղաք պիտի պահէին իսլամներու տուններուն մէջ:

Հետեւաբար փորձ եղաւ կարելի եղածին չափ քողարկել հաւատափոխութեանը բունութեամբ ըլլալու նկարագիրը, եւ կանխարգել միջոց մը հայթայթել քրիստոնէական եկեղեցիին վերագոտնալու, կանոնաւոր կերպով քրիստոնեայ երիտասարդ աղջիկներն ու կիները իսլամներու հետ ամուսնացնելով եւ նոյնիսկ, քրիստոնեաներու եւ իսլամներու միջեւ, բուն կերպով կիները փոխանակել տալով: Շատ մը հայ քրիստոնեայ կիներ, որոնց ամուսինները թուրք բանակին կը ծառայէին, բունագոտնեցան իրենց ամուսիններուն բացակայութեան, անարգ ձեւով ամուսնանալու իսլամներու հետ: Իսլամներու բազմակիսութիւնը թող կու տայ իրականացնել, մեծ չափով, այսօրինակ կարգադրութիւններ: Իսլամութիւնը ընդունող այրերը կը թլփատուէին եւ իսլամական անուններ կ'առնէին:

Յատկանշական օրինակներ, որոնցմէ մէկ քանին արդէն իրողութիւններու մեր բաժինին մէջ ներկայացուած են, կրնան ծառայել բացատրելու ինչ որ հիմա ըսինք:

Մամսունի մէջ, Սեւ ծովու ամէնէն կարեւոր նաւահանգիստը, նահանգապետը հարուստ Տայիքը ճաշի հրաւիրեց եւ անոնցմէ պահանջեց որ իսլամութիւնը ընդունին: Այն օրը, երբ տարագրութեան հրամանը Մամսունի մէջ հրապարակուեցաւ, քաղաքին մէջ թուրք եւ հայ թաղերու միջեւ շղթայ մը ձգուեցաւ եւ մուսուլմանները միջոցով հարողուեցաւ, թէ անոնք, որոնք պիտի ընդունէին իսլամութիւնը, կրնային մնալ: Տրամադիր եղողները ուրիշ բան չուէնէին ընելու, բայց եթէ շղթայն անցնիլ, մնացողները պիտի տարագրուէին:

Մարզուանի մէջ տարագրութեանց նախապատրաստութեանը միջոցին յայտարարուեցաւ, թէ ով որ իսլամութիւնը ընդունէր, տարագրութենէ պիտի խուսափեր եւ պիտի

կրնա իրազօրէն իր տունը մնալ: Պաշտօնեաներու այն գրասենեակները, որոնք կը քննէին ազերազերները, լեցուած էին մարդոցմով, որոնք իսլամութիւնը կ'ուզէին ընդունել. անոնք այս բանը կ'ընէին ի սէր իրենց կիներուն, ի սէր իրենց զաւակներուն, այն զգացումով թէ եղածը ժամանակի խնդիր էր միայն, մինչեւ որ կարելի ըլլար դարձնել իրենց հաւատքին վերագառնալ: Զիլէի մէջ ջանագին, այրեր սպաննելէ ետք, անթի ձգելով ողորքել կիներն ու մանուկները, բաց դաշտին մէջ թողուցին զանոնք, բազմաթիւ օրեր առանց սնունդի: Երբ իսլամութիւնը ընդունելու առաջարկը կիներու յամառ մերժումին հանգիւյցեցաւ, սկսան մայրերու մարմինները իրենց զաւակներու աչքերուն տակ, սուիճի հարձակներով ծակ-ծակ ընել:

Գերման Կարմիր Մահիկի հիւանդապահուհիներ կը պատմեն, թէ Կեմերէկի մէջ, երիտասարդ կիներուն եւ մանկամարդ աղջիկներուն մէջէն զատեցին 30 ամենէն գեղեցիկները եւ զիրենց զրին սա երկընտրանքին առջեւ. «Կամ մահ-մտտական պիտի ըլլաք եւ կամ պիտի մեռնիք», պատասխանը եղաւ. «Ուրեմն կը մեռնինք մենք», այս պատասխանը հեռագրուեցաւ Սերաստիոյ վայրին, որ իտրհուրդ տուաւ աղջիկներն ու կիները բաժնել իսլամներու միջեւ. այս խեղճերէն շատերը իրենց զատիարակութիւնը ստացած էին ամերիկեան դպրոցներու մէջ:

Նման օրինակներ ունինք բոլոր վիլայէթներու համար: Յաճախ, առանձին անհատներու կրօնափոխութիւնը մերժուեցաւ եւ պահանջուեցաւ, որ զոնք 106 հօգի միասին ներկայանան, եթէ կ'ուզեն խուսափել տարագրութենէ: Կարգ մը տեղերու մէջ թուրք իշխանութիւնը ընդունեց հաւատափոխները եւ սակայն նորէն տարագրեցին զանոնք:

Մենք որոշ տեղեկութիւններ ունինք Սեւ ծովու եզրերը գտնուող քաղաքներուն մասին:

Այս նահանգներէն Կոստանդնուպոլսոյ մէջ գտնուող հայեր տարագրութեան ատեն իրենց ազգականն-

րէն եւ բարեկամներէն ստացան հեռագիրներ, որոնք կու գային Տրապիզոնէն, Սամսոնէն, Իւնիէյէն, Ամասիայէն եւ ուրիշ քաղաքներէ, որոնք կ'ընէին «Հաք տինի քապուլ իթտիք» (ճամարիտ կրօնը ընդունեցինք): Ասոնց կողմէ նամակներ եւ քարտեր զրկուեցան, թղթատարութեան միջոցով, ծանուցանելով որ իրենց իրեն հասցէ դնեն իրենց իսլամական անունները, փոխանակ նախկին քրիստոնէական անուններուն: Սամսոնէն ստացուեցան հասցէի հետեւեալ մէկ քանի փոփոխութիւնները.-

Միւրան Դաւիթեան կը կոչուի Տաւուս Զիա:

Յակոբ Կիլիկեան կը կոչուի Օսման Սուրեա:

Կարապետ Քիլիմեան կը կոչուի Հատի Էֆէնտի:

Յովսէփ Դաւիթեան կը կոչուի Զիա Դիւլի օղլու:

Չարեան եւ որդիք կը կոչուին Շափրգաստ Գէիմի վէ մայրուվարը:

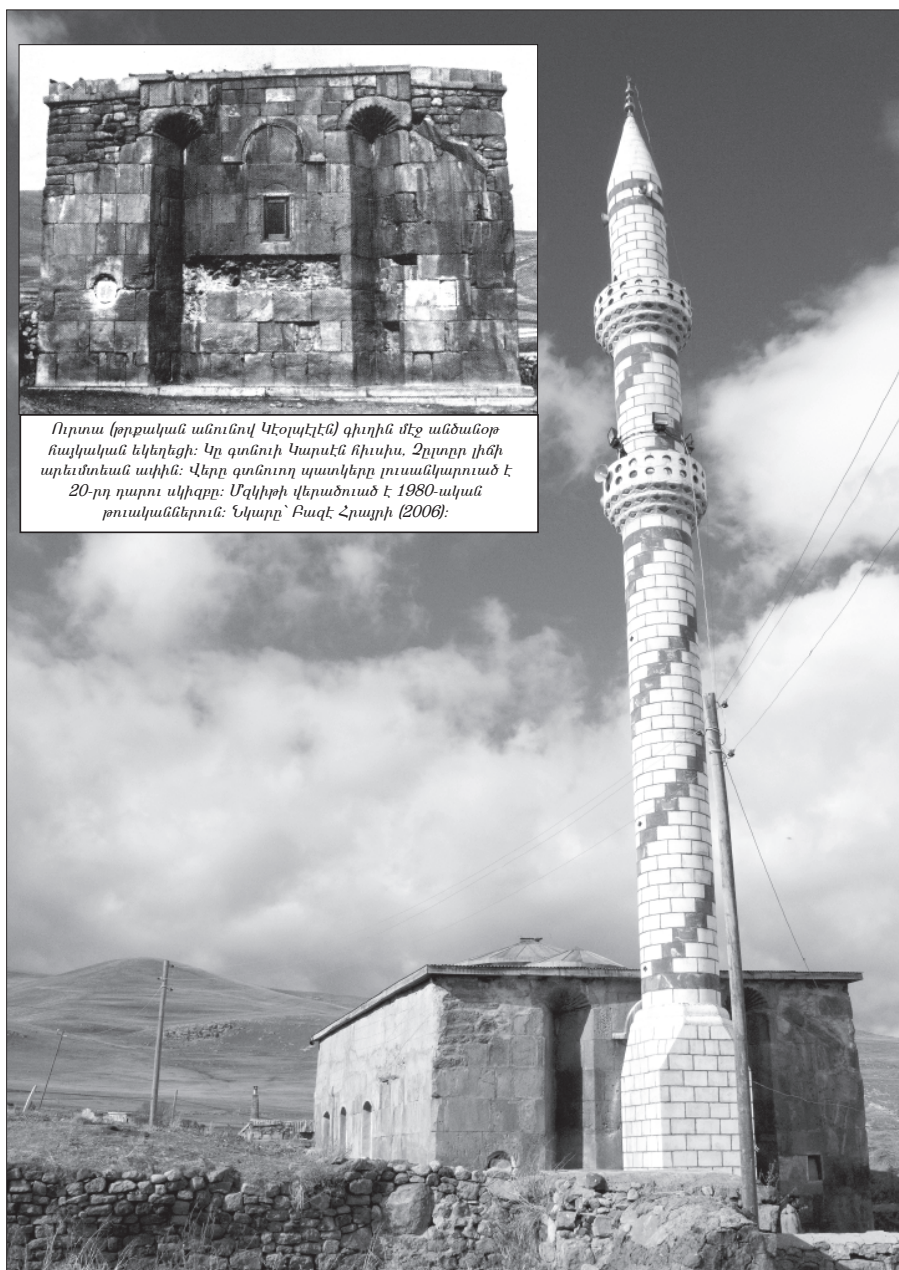
Ղազարեան կը կոչուի Ապտիլ Մեհիտ:

Չաքրեան անունով մէկը իր եղբոր հեռագրեց. «Ես ճշմարտ հաւատքը ընդունեցի, կը խնդրեմ, որ զուն ալ նոյն բանը ընես.- եղբայրդ՝ Մոհամէտ»: Նոյն հեռագիրը իր մանչ զակին ալ դրկեց, Շաքիգաստ ստորագրութեամբ:

Երբ առեւտրական Յարութիւն Տորիկեանէ, աւետարանական, պահանջուեցաւ որ իսլամանայ, ան պատասխանեց. «Ես իմ տղայութենէս այս հաւատքը ունեցած եմ, հիմա՞ է որ պիտի ուրանամ զայն, երբ ալ ծեր եմ. ճիշդ այս ժամուն ես կհանքը կը դրժեմ»: տարուեցաւ եւ սպաննուեցաւ: Իրեն պէս բերաւորներ մահը կամ արտոր նախամեծար նկատեցին իրենց հաւատքը փոխելէն:

Բուռն միջոցներով կամ իշխանութեանց եւ յուսալքութեան ճնշումին ներքեւ հաւատափոխութեանց թիւը, միայն պատերազմէն վերջ է որ կարելի է ճշգրտէն գնահատել, երբ կարելի ըլլայ Թուրքիոյ բոլոր մարզերէն տեղեկութիւն հաւաքել: Մինչեւ այս վայրկեանը, միայն Տրապիզոնի վիլայէթին ծովեզրեայ քաղաքներուն թուական տուեալները կան: Այսպէս, Տրապիզոն քաղաքին մէջ 200 ընտանիք իսլամութիւնը ընդունած է, Կիրասոնի մէջ՝ 160 ընտանիք, Օրտուի մէջ՝ 200 ընտանիք, Սամսոնի մէջ՝ 150 ընտանիք: Կընտի, թէ Արարկիլի մէջ ամբողջ ազգաբնակչութիւնը խուսափած է տարագրութենէ՝ իսլամութիւնը ընդունելով: Խարբերդի վիլայէթէն ստացուած տեղեկութիւնները կը քանն, թէ իսլամացածներուն թիւը այնտեղ մասնաւորաբար մեծ է: Խարբերդի Միացեալ Նահանգներու հիւպատոսը նոյնպէս կ'ենթադրէ, թէ մնացող բոլոր կիներն ու մանուկները պէտք է բռնադատուած ըլլան իսլամութիւնը ընդունելու:

Պէտք է բուն իսլամացած նկատել այն երիտասարդ կիները, մանկամարդ աղջիկները եւ մանուկները, որոնք թուրք տունը տարուեցան կամ քուրտ գիւղեր: Այն բոլոր պատմուածքներէն, որոնք կը նկարագրեն հիւսիսէն հարաւ ժամանող կարեւաններուն վիճակը, կը տեսնուի, թէ 10 տարեկանէն վեր բոլոր աղջիկները ճամբան աներուլթ եղած են, եւ թէ՛ մանկամարդ կիներուն մեծ մասը առեւտարուած է: Բոլոր անցած քաղաքներուն մէջ, իսլամ ազգաբնակչութեան, յաճախ կրկնուածին պէս, իրաւունք կը տրուէր ամէնէն զեղեցիկ աղջիկները ընտրելու եւ նոյնիսկ զանոնք նախապէս իրենց բիշկիներուն քննել տալու: Մանուկները մասամբ ծախուեցան ժանտարմաներու կողմէ, մասամբ մայրերու կողմէ տրուեցան, ազատելու համար զանոնք մահէն: Տարագրուներու կարաւանները գերիներու շրջուն շուկաներ էին: Շատ մը կիներ եւ մանկամարդ աղջիկներ անձնասպան եղան, խուսափելու համար անպատուութենէ. կը յիշուին կիներու մէկ քանի հերոսական պարագաներ, ուր այս վերջինները զեւտը նետուեցան կամ անձնասպան եղան, չըրանապղծուելու

Ջարդարար Համիտիյէ գունդ մը

Համար եւ կամ չբռնադատուելու համար իսլամութիւնը բն- դուռնելու: Հայ մը իր իսկ ձեռքով կրակի տուաւ իր տունը, եւ անոր մէջ իր ամբողջ բնտանիքով այրեցաւ, որպէսզի չան- պատուուի եւ չբռնադատուի իսլամանալու:

Բարերգի Հայ այրիի մը պատմութիւնը, որ պատմու- ւած է նախընթաց էջերուն մէջ, գաղափար մը կու տայ այն կերպին մասին, որ կը կիրարկուէր կիները եւ մանուկները իս- յամացնելու համար: Այս այրին հանդիպեցաւ 50-էն 60 կառքերու, որոնց մէջ կը գտնուէին թուրք սպաններու 30 այ- րիները. անոնցմէ մէկը հաճոյք զգաց ու վճիռ տուաւ հարուածով Հայուն մէկը սպանելու. այս թուրք կիներէն իւրաքանչիւրը իր հետ ունէր 5-էն 6 մատաղատի աղջիկներ, ամենէն մեծը տար տարեկան: Հայ որբուայրին չկրցաւ փրկել իր աղջիկը այն բախտէն, բայց եթէ ինքզինքը եւս պատրաստակամ յայտնելով աղջկանը հետ իսլամանալու: Թրքուհիները բն- դուռնեցին զանոնք կառքերէն մէկուն մէջ, փոխեցին անոնց քրիստոնէական անունները եւ դրին իսլամ անուններ, եւ սկսան զանոնք մարզել իսլամական սովորութիւններով:

Այն ճնշումը որ կիրարկուեցաւ քրիստոնէայ ազգաբ- նակչութեան հանդէպ, զայն մղելու համար որ իսլամութիւնը բնդուռնի, բնաւ իսլամ ազգաբնակչութեանն էր չէր գար, ոչ ալ իսլամ հոգեւորականներէն, այլ՝ միմիայն կառավարութեանն: Նոյնպէս, տեղական իշխանութիւններն են, որոնք փորձեցին այս իսլամացողներուն ազատութեան երեւոյթ տալ: Օսման- եան կառավարութեան կողմէ ներքին գաւառներու տեղական իշխանութեանց գաղտնի հրամաններ տրուեցան, որպէսզի պարտադրեն հայ ժողովուրդէն մնացածներուն աղբրագիր մը ստորագրելու, որով պիտի խնդրէին, իր մասնաւոր շնորհ, բն- դուռնի «սուր կրօնը»: Բոլոր անոնք, որոնք կը մերժէին այս

բանը, պարտ էին տարագրուիլ:

Հայ եւ սուրիացի քրիստոնէաներու թիւը, որ իսլա- մութիւնը բնդուռնեց տարագրութեանց բնթացքին, կարելի է չէ պատերազմէն առաջ նոյնիսկ մտաւոր հաշիւով մը հաստա- տել: Կարելի է շատ մեծ նկատել այդ թիւը, քանի որ մանկա- մարդ բոլոր աղջիկները, կիները եւ մանուկները, որոնք թուրքերու կողմէ յափշտակուեցան, իրենց կողմէ նկատուե- ցան իսլամներ:

Գիւղերու եւ քաղաքներու մէջ, եկեղեցիները մզկիթներու վերածուեցան կամ ուրիշ նպատակներու գոր- ծածուեցան հայերու տարագրումէն ետք: Սամսոնի եւ Իւնիէի մէջ տեղ Գերմէի մէջ, եկեղեցին մզկիթի վերածելէ ետք, հեղեութեան համար հայ քահանային զլուխը փաթթոց մը փաթթեցին, յետոյ քահանան պարտաւորուեցաւ նամազը կատարել: Կարինի մէջ հայ կաթողիկէ եկեղեցին ալ մզկիթի վերածեցին:

Երզնկայի մէջ, հայ կաթողիկէ եկեղեցին հասարա- կաց ճեմիչի վերածեցին: Հիւսնիմանուրի մէջ եկեղեցին փլցուեցաւ եւ սկիհը ճեմիչ նետեցին, ժանտարմաները ծի- սական հանդերձները հագան եւ հայհոյութիւններով պա- տարագր ծաղրեցին: Քահանան բանտ նետուեցաւ եւ չար- չարանքներու ենթարկուեցաւ: Էնկիւրիի մէջ Սուլթանի տարեդարձը տօնուեցաւ 136 քրիստոնէայ մանուկներու թլփատումով: Այս մանուկներուն մեծ մասը կաթողիկէ էին եւ բուն իսլամացած:

Նախընթաց իրողութիւնները դառն յուսախաբու- թիւն մը պիտի ըլլան անոնց համար, որոնք այս վերջին տա- րիներուն իսլամութեան հանդէպ ցոյց տրուած թալլատու ոգին չեն կրնար բաւարար համարել:

ԴԷՊԻ ՄԱՀ

ԶՕՀՐԱՊ ԵՒ ՎԱՐԴԳԷՍ

Ա.

Պոլիսէն մինչեւ Ռւրֆա, իրենց ցաւատանջ ուղեւորութեան միջոցին, երկու նահատակները, Զօհրապ եւ Վարդգէս, գուրգուրոտ ակնածանքով մը ողջունուած են Հայերուն կողմէ: Երբ իրենց աքտորումէն երկու ամիս ետքը ես այ նոյն ճամբով մինչեւ Հալէպ գացի, տեսայ, որ իրենց յիշատակը ամենուն մտքին մէջ դեռ վառ մնացած էր: Գոնիա, Ատանա, Հալէպ, ամեն տեղ այդ անդրանիկ զոհերուն վրայ կը խօսէին: Հակառակ ոստիկանական հակադրութեան՝ շատ Հայեր, վրասնզը աչք առնելով, գացած տեսնուած էին իրենց հետ ու հիմա երկուզածութեամբ կը վերլուծէին անոնց վերջին խօսքերը:

Ամէնուն վրայ խորին տպաւորութիւն թողած էր Զօհրապի ընկճուած վիճակը. մինչ Վարդգէս զուարթ անտարբերութեամբ եւ ծիծաղկոտ զէմքով մը կը շատախօսէր իրենց մօտեցողներուն՝ Զօհրապ հազիւ լուռութիւնը կը խզէր քանի մը խօսք արտասանելու համար: Ամբողջ ժամեր անընդհատ կը ծխէր, մտածումների մէջ ընկղմած:

Վարդգէս, միշտ լաւատես, կը ջանայ եղբր միմիջարեւ ու սրտապնդել իր բարեկամը, բայց ի գո՛ւր:

- Մեզի մեցնելու կը տանին,- կը կրկնէ եղբր Զօհրապ: Հալէպի մէջ, Պատօն Օթնի տէրը՝ Պ. Մազլըմեան, քանիցս ճաշի կը հրաւիրէ երկու տարագրները, որովհետեւ հոն գտնուած ատենին բաւական լայն ազատութիւն տրուած է եղբր իրենց: Տիկին Մազլըմեան պատմած է ինծի, թէ սեղանին վրայ ախորժակով կ'ուտէր Վարդգէս, մինչդեռ Զօհրապ հազիւ քանի մը պատառ կ'առնէր, ան ալ ստիպումներով: Յաճախ լալով կը յիշէր իր կիներն ու գաւակները:

Զօհրապ իր ձերբակալման պարագաները պատմած է Պ.Մազլըմեանի: Կ'արժէ, որ յիշենք զանոնք:

Ձերբակալման գիշերը Զօհրապ Ալէքըլը Տրիանի մէջ մինչեւ կէս գիշեր թուզթ խաղացեր է Թալէաթ փաշայի եւ Խալիլ պէյի հետ: Յետոյ ոտքի կ'ելլէ մեկնելու համար: Թալէաթ ինքն ալ ոտքի կ'ելլէ ու մօտենալով Զօհրապի՝ անոր երեսը կը համբուրէ:

Համակրանքի այս անսովոր ցոյցը կը շփոթեցնէ Զօհրապը:

- Ինչո՞ւ համար այս համբոյրը,- կը հարցնէ:
- Սրտէս բխաւ,- կը պատասխանէ միւսը:

Զօհրապ դուրս կ'ելլէ սրահէն չափազանց յուզուած: Նախազգացումը կուենեայ, թէ այդ համբոյրը աղէտաւոր նշան մըն է:

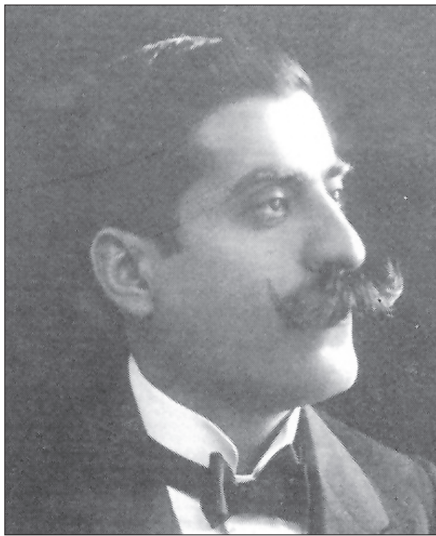
Դուրսը տաք ու գեղեցիկ գիշեր մըն էր: Կ'որոշէ հետիոտն երթալ մինչեւ իր՝ Այազ Փաշայի բնակարանը: Հազիւ ճամբայ ելած՝ կը նշմարէ, որ մէկը կը հետապնդէ զինքը: Պահ մը կը խորհի, որ թերեւս սխալ ենթադրութիւն մըն է ըրածը եւ փողոցին միւս կողմը կ'անցնի: Մարզն ալ կը հետեւի իրեն: Զօհրապ քայլերը կ'արագացնէ, նոյնը կ'ընէ զինքը հետապնդողը, վերջապէս՝ անհամբեր ետին կը դառնայ եւ կ'ըսէ.

- Արդեօք զի՞ս կը հետապնդէք:

Գրիգոր Զօհրապ

- Այո,- կը պատասխանէ միւսը, որ ոստիկանութեան քօմիսէր մըն է եղբր:
- Ինչո՞ւ համար...
- Այնպէս հրաման եղած է ինծի:
- Գիտէ՞ք, թէ ես ով եմ:
- Այո, Զօհրապ էֆէնտին:
- Բայց սխալմունք մը ըլլալու է,- կը գոչէ խեղճը,- ես հիմա Ներքին Գործոց նախարարին հետ էի...
- Կրնայ ըլլալ, բայց ինծի տրուած հրամանը բացարձակ է եւ ստիպուած եմ հպատակելու: Զօհրապ, ճարահատ, ճամբան կը շարունակէ ու կը հասնի բնակարանը, որուն դրան առջեւ ոստիկան մը կը սպասէր: Քօմիսէր եւ ոստիկան ավարթ թրմանին անդուխներէն վեր, կը հետեւին իրեն:
- Ի՞նչ է ձեզի տրուած հրամանը,- կը հարցնէ Զօհրապ:
- Ձեզ ոստիկանատուն տանիլ:

Վարդգէս

- Հիմա՞, անմիջապէ՞ս...
 - Այո, անմիջապէս:
 - Եւ կի՞նք կրթւոյն չուզիր:
 - Այն ատեն բռնի պիտի տանինք:
 - Չէ՞ք գիտեր, որ ես մէկտու եմ:
 - Գիտեմք, բայց մեզի տրուած հրամանը բացարձակ է:
 Քօմիտէն կը յայտնէ նաեւ, որ Հետեւեալ առտու իսկ, այսինքն քանի մը ժամէն, ճամբայ պիտի ելլէ, Հետեւաբար անհրաժեշտ գոյքերը կրնայ հետք առնել:
 Զօհրապ կը մտնէ իր բնակարանը, ձայն կու տայ իրեններուն, եւ ահաբախուած պայտուսակ մը պատրաստելէ ետքը կու գայ կը յանձնուի երկու ոստիկաններուն, իր կնոջ ու աղջկան ողբ ու կոծին միջեւ:
 Նոյն միջոցին եւ քիչ մը տարբեր պայմաններու մէջ կը ձերբակալուի նաեւ Վարդգէս, եւ առտու կանուխ երկուքը միասին կը բերուին Հայտար Փաշայի կայարանը: Իրենց կ'ընկերանան եղբ սոսիկան մը եւ սիմիլ հագնուած լրտես մը:
 Տարաբախտ Վարդգէս Ոստիկանութեան Տնօրէն Պէտրիի գացած էր, իր Այալի ընկերներուն համար ձեռնարկներ ընելու եւ վերստանալու համար «Ազատամարտ»-ի անուակէն յափշտակուած 350 սամ. ոսկին, զոր նոյն օրը պիտի յանձնէին, իբրեւ խմբագիրներուն իրաւունքը: Շարափներով անուշ լեզու կորած հրէշը հագիւ Վարդգէսի բարեւն առած, կը պրտայ իրեպին.

- Մենք ալ քեզ կը փնտռէինք:
 Եւ քրտօրէն կ'առաջնորդէ բանտ, միեւնոյն ատեն, հայ «խաֆիէ»-ներու առաջնորդութեամբ եւ բազմաթիւ ոստիկաններու միջոցաւ խուզարկել տալով անոր բնակարանը:
 Ոստիկանը կ'ուզէ երրորդ կարգի վակոնի մը մէջ մտնել երկու աքտրականները, Վարդգէս եւ Զօհրապ կ'ընդդիմանան: Ոստիկանը կը պնդէ, առաքելով, թէ վակոնը

յատկապէս պատրաստուած է իրենց համար: Երկու տարագիրները ձայն կը բարձրացնեն ու կը պահանջեն, որ առաջին վակոնով մը տարուին: Երկու կողմէն ձայները հետզհետէ կը բարձրանան: Ի վերջոյ Զօհրապ գրպանէն 25 ոսկինոց թուղթ մը կը հանէ, ոստիկանին կուտայ եւ կ'ըսէ, որ առաջին կարգի չորս տոմսակ առնէ իրենց համար:

- Եթէ ոչ, - կ'ըսէ, - տեղ մըն ալ չեմ երթար:
 Ոստիկանը կը ստիպուի տեղի տալ, անշուշտ 25 ոսկին աւելցած գումարն ալ գրպանելու յոյսով:
 Ու այսպէս ճամբորդութիւնը կը կատարուի առաջին կարգով:

Հայտար Փաշայի կայարանին Հայ պաշտօնեաները ճանչնալով Զօհրապը, կ'երթան իմաց տալու Պ. Անտոն Թարաքի, որ կը փութայ վար իջնել, առանց գիտնալու, թէ Զօհրապ ինչ պարագաներու տակ կը ճամբորդէ: Այս վերջինը, կրը կը նշմարէ Պ. Թարաքը, որ դէպի իրեն կու գայ, ձեռքովը նշան կ'ընէ, որ չմտնենայ:

Պ. Թարաք, որ վերադարձիս այս մանրամասնութիւնը պատմեց, աւելցուց.
 - Ինչո՞ք Զօհրապը չափազանց յուզուած, տոգոյն եւ ընկճուած տեսայ:
 Վակոնին անկիւնը քաշուած, լուռ ու մունջ, անընդհատ կը ձխէր, մինչեւ կառախուձրին ճամբայ ելլելը:

Բ.

Գոնիա հասնելուն՝ երկու տարագիրները ընդունուած են մէկ քանի հայերու կողմէ, որոնք փութացած են իրենց ձեռքէն եկած օգնութիւնը ընելու, հակառակ սպառնացող վտանգին:

Ոստիկանները թող տուած են տեսակցիլ պայմանաւ, որ թուրքերէն խօսին: Այդ պայմանին տակ բնականաբար խօսակցութիւնը շատ աննշան եղած է:

Ատանա նոյնպէս հայրենակիցներ, իմանալուն երկու ծանօթ հայերուն ժամանումը, փութացած են կայարան: Իրենցմէ մէկը, Միհրան Պոյաճեան, ծանօթ վաճառական մը, մտակալ կայարանի մը համար տոմսակ առնելով, յաջողած է Զօհրապի ու Վարդգէսի հետ տեսակցիլ հայրենի լեզուով, եւ հարցնել, թէ ի՞նչ ծառայութիւն կրնայ մատուցանել իրենց:

- Մեր ընտանիքներուն լուր տուէք ասիկ անցնելինիս, ըսած է Զօհրապ, - ուրիշ ծառայութիւն չենք սպասեր ձեռնէ:

- Դրամի եթէ պէտք ունիք, յայտնեցէք:
 Չէ, չնորհակալ ենք, դրամի պէտք չունինք առ այժմ:

- Ո՞ր կը տանին ձեզ:
 - Տխարպէքիք, դատուելու համար, բայց չեմ կարծեր, որ մինչեւ այնտեղ հասնինք:

Եւ Վարդգէս գուարթ ձայնով աւելցուցած է.
 - Տխարպէքիքի բանտը արդէն ծանօթ է ինձի, աղէկ բանտ մը չէ, բայց աւելի գէշերը կան: Կը տեսնաք սա գորգը, Տխարպէքիքի բանտին մէջ իմ ընկերս եղած է, Հիմակ ալ միասին կ'երթանք կոր: Հին բանտակիցներ ենք:

Հակէպի մէջ, ինչպէս ըսի, Զօհրապ եւ Վարդգէս բարդատարաբար բաւական ազատութիւն վայելած են, չնորհիւ կուսակալին, որ Զօհրապի հին ծանօթ մըն է եղեր:

Այդ ազատութիւնն օգտուելով՝ տեղացի մէկ քանի հայեր ծրագրելը կը լղանան փակցնելու երկու տարագիրները: Յանդուգն ծրագիր մը թէեւ, բայց ոչ անգործաբեր: Արաք ուղապաններու միջոցաւ երկու աքտրականները Պէլլուտ կամ Տրիպոլիս փոխադրել կ'առաջարկեն ու հոնկէ նաւով Կիպրոս անցնել: Այդ միջոցին սուրբական ծովեղերը-

Խարբերդի տեղամասնորինը

ներու վրայ հակողութիւնը շատ խստացած էր ու այդպիսի փախուստ մը կրնար յաջողիլ: Վարդգէս հաւանութիւն կը յայտնէ, սակայն Զօհրայ կ'ընդդիմանայ ու բացարձակապէս կը մերժէ, առարկելով. թէ իր առողջութիւնը չի ներեր այդպիսի արկածախնդրութեան մը մէջ նետուիլ:

- Եթէ կ'ուզես՝ դուն փախիր,- կ'ըսէ Վարդգէսին Բայց Վարդգէս չհաւանիր երբեք իր բարեկամը լքելու:

- Ինչ որ ալ ըլլայ, քենէ չեմ բաժնուիր,- կը պատասխանէ:

Զօհրայ ան ատեն կը մտածէ դիմում ընել ձէմալ փաշայի եւ անոր աջակցութիւնը խնդրել եւ այս մտքով դիր մը կ'ուզէ Սուրիոյ դիկտատորին: Զօհրայի այդ վերջին գրութիւնը, պերճախօս թուրքերէնով մը գրուած, ինչպէս ինծի հաւատեց Պ. Մաղըման, անպատասխան եւ ապարդիւն կը մնայ եւ վերջապէս երկու արտրականները Հալէպէն ճամբայ կ'ելլեն դէպի Ռոֆֆա:

Ձեմ գիտեր, թէ որչափ կը մնան Ռոֆֆա, թերեւս մէկ երկու օր միայն ու հոնկէ կառքով կը մեկնին դէպի Տիարպէքիք, միշտ ոստիկանական հակողութեամբ:

Ահաւիլ եղեանը տեղի կ'ունենայ Ռոֆֆայէն քանի մը ժամ անդին: Թուրք չէթէներու խումբ մը կը պաշարէ կառ-

քը: Չէթէներու պետը, ինչպէս լսեցի Հալէպի մէջ, Խալիլ պէյը եղած է, էնվէրի մէկ ազգականը, որ յետոյ Պաղատտի թրքական բանակին հրամանատար կարգուեցաւ, անշուշտ Զօհրայի ու Վարդգէսը սպաննելու քաջագործութեանը իրեն վարձատրութիւն:

Ոճրագործները կառքը կը կեցնեն եւ կը հրամայեն երկու արտրականներուն կառքէն վար իջնել: Զօհրայ կ'իջնէ, մինչ Վարդգէս կը պրտայ:

- Ոչ, վար չեմ իջնիր, կառքին մէջ մեռցուցէք զիս: Այսպէս կը նահատակուին Զօհրայ եւ Վարդգէս, հայ ազգին երկու ազնուական զաւակները:

Կառապանը, որ ինքզինք թուրք կեղծող հայ մըն է եղեր, կը վերադառնայ Հալէպ եւ ինք է, որ պատմած է եղելութիւնը իր մանրամասնութիւններով: Չէթէները՝ բնականարար՝ կը կողպտեն իրենց գոհերը:

Զօհրայի նշանուքի մատանին ու ժամացոյցը ծախուած են Հալէպի մէջ: Իր ֆէսը, կը գտնուի եղեր, չեմ գիտեր ինչպէս, միտիօնարուհիի մը քով:

Վարդգէսէն որեւէ հետք չէ մնացած: Թող իրենց յիշատակը անջինջ մնայ ամէնու մտքին մէջ:

ԵՐՈՒԱՆԻ ՕՏԵԱՆ

ARMENIAN NATIONAL COMMITTEE of CANADA
COMITÉ NATIONAL ARMÉNIEN du CANADA

Այցելեցէք Գաւառապի Հայ Դատի յանձնախումբի կայքէջը www.anccanada.org

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ ԾԱՆԱԶՈՒՄԸ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԸՆՏԱՆԻՔԻՆ ԿՈՂՄԷ

Ծ Պ.- Ստորի տրուած ժամանակագրութիւնը կը ներկայացնէ Հայկական Յեղասպանութեան պաշտօնական նախադրման փուլերուն ընդհանուր հոլովոյթը՝ նդեռնի յիսնամեակէն մինչեւ մեր օրերը:

Ժամանակագրութեան սկիզբը տրուած են Յեղասպանութեան անմիջական արձագանքը հանդիսացող բուրբ պաշտօնատարներու եւ միջազգային ատեաններու կարգ մը վկայութիւնները, որոնք խորին մէջ Յեղասպանութեան նախադրման փուլին առաջին կեցուածքները կրնան նկատուիլ:

ԱՐՁԱԳԱՆՔՆԵՐ

31 Մայիս 1915.- Հայկական Յեղասպանութեան առաջին ասպանողական կու գայ Պոլսոյ մէջ Գերմանիոյ դեսպան Վանկենհայզի կողմէ Գերմանիոյ արտաքին գործոց նախարարութեան յղուած հեռագիրէն, ուր ի միջի այլոց կ'ըսուի. «Հայկական լրտեսութեան առաջը առնելու եւ Հայկական նոր պատմութիւններ կանխելու նպատակով, էնվէր փաշան նպատակադրած է պատերազմական դրութիւնը օգտագործելով՝ Հայկական դպրոցներուն մեծ մասը փակել, Հայերու թղթատարական հարգողակցութիւնը ընդհատել, Հայկական թերթերը փակել եւ այժմ պատմութեան Հայկական կեդրոններու ոչ միանգամայն ամբասիւր ընտանիքները վերաբնակեցնել Միջագետքի մէջ...»:

9 Փետրուար 1916.- Մ. Նահանգներու Մերակոյտը կ'ընդունի բանաձեւ մը, ուր Ա. Աշխարհամարտին մասնակցող երկիրներու քանի մը հարիւր հազար Հայերու պարէնի եւ հազուատի կարիքները նկատի առնելով՝ կոչ կ'ուղղէ Մ. Նահանգներու նախագահին, որպէսզի ամերիկացիները Հայերուն հանդէպ իրենց համակարանքը յայտնեն եւ անոնց օգնութեան միջոցներ տրամադրեն: Բանաձեւին մէջ կը նշուի, որ Հայերէն շատեր պատերազմական գործողութիւններու պատճառով իրենց տուններն ու հողերը կորսնցուցած ըլլալով՝ կարելիութիւնը չունին իրենց տարրական կարիքները հոգալու:

Նոյն տարին Բրիտանիոյ կառավարութիւնը կը հրատարակէ «Կապոյտ Գիրք»ը, ուր 1915-1916-ի դէպքերը կը բնորոշուին իբրեւ Հայ ժողովուրդի ոչնչացման համար ծրագրուած ճիգեր:

«Կապոյտ Գիրք»ը Հայկական Յեղասպանութեան մասին անվիճելի ու ազդեցիկ աղբիւր մըն է: Ան կը պարունակէ 1915-ին Պոլսոյ մէջ Մ. Նահանգներու դեսպանին եւ միսիոնարներու ականատեսի վկայութիւնները, ինչպէս նաեւ՝ գերմանացի, իտալացի, դանիացի, չուէսացի, նորվեկիացի, յոյն, քիւրտ եւ Հայ ականատեսներու վկայութիւնները:

1915-ի Չարդերու անմիջական արձագանգներէն կը հանդիսանայ մոլեռանդ իթթիհատական, թրքական բանակի հրամանատար Վէհիպ փաշայի 16 էջնոց տեղեկագիրը, որուն ներակայութիւնը կ'ըլլայ հետեւեալը. «Հայ ժողովուրդի ինչ-քերու կողպուտի եւ Հայ ժողովուրդի բնաջնջման պատասխանատու եւ իթթիհատ Կուսակցութեան կեդրոնական կոմիտէն է... այս բոլորը պատահեցան օսմանեան կառավարութեան հովանաւորութեան տակ. այս բոլորը եղան կանխամտածուած»:

1918- Օսմանեան խորհրդարանի ծերակոյտի նախագահ Աճմեդ Ռիզա խորհրդարանի մէկ նիստին կը յայտարարէ, որ «Հայկական Չարդերը տեղի ունեցան պետական ծրագրով»: Ռիզայի խոստովանութիւնը կու գայ յաղթական

զաշնակիցներուն հանդի թուելու թուրք շարք մը երեսփոխաններու նմանորինակ յայտարարութիւններէն ետք:

5 Յունիս 1919.- Պոլսոյ Պատերազմական Ատեանը Հայկական Չարդերու կազմակերպման յանձնարարով ի բացակայութեան մասուն կը դատապարտէ «Իթթիհատ վէ Թերաքքը» Կուսակցութեան շարք մը ղեկավարներ, որոնց կարգին՝ Թուրքիոյ ներքին գործոց նախարար Թալատ ֓աշա, պատերազմական նախարար էնվէր Փաշա, ծովային նախարար Ճեմալ Փաշա եւ կրթական նախարար տեքթ. Նազըմ:

1920.- Մ. Նահանգներու Մերակոյտը Հայաստանի Հանրապետութեան անկախութիւնը ճանչնալով կը նշէ.

«... Յետակ ճշմարտութիւնը Հայ ժողովուրդի դէմ իրագործուած զանգուածային կոտորածի եւ այլ յանցագործութիւններու...» մասին:

ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ ԾԱՆԱԶՈՒՄՆԵՐ

20 Ապրիլ 1965 - Ուրուկուէյի Խորհրդարանը եւ Մերակոյտը միացեալ նիստի մը ընթացքին 24 Ապրիլ 1965-ը կը հռչակեն «Հայ նահատակներու յիշատակի օր» ի յիշատակ 1915 թուականի գոհներուն»:

Հոկտեմբեր 1965 - ՄԱԿ-ի Ընդհանուր Ժողովին առջեւ խօսք առնելով՝ Կիպրոս, իբրեւ առաջին պետութիւն, իր արտաքին գործոց նախարար Բիփրիանուի բերնով կը պահանջէ Հայկական Հարցի քննարկում:

1967 - ՄԱԿ-ի Մարզկաշին Իրաւանց Յանձնաժողովի Խորակառնութեանց Կանխարգիլման եւ Փոքրամասնութեանց Իրաւունքներու Պաշտպանութեան Ենթախանութեան մըրը ցեղասպանութեան վերաբերեալ իր ուսումնասիրութեան պատմական բաժինին մէջ, այլ ցեղասպանութեանց շարքին, կ'որոշէ յիշել նաեւ Հայկական Յեղասպանութիւնը:

18 Նոյեմբեր 1970 - Ուրուկուէյի Խորհրդարանը կը ճանչնայ Հայկական Յեղասպանութիւնը եւ կը դատապարտէ Թուրքիան իր գործած ոճիրին համար:

1971 - ՄԱԿ-ի Մարզկաշին Իրաւանց Յանձնաժողովը կը վաւերացնէ ենթախանութեան անալիզը՝ Յեղասպանութեան կանխարգիլման եւ պատիժի մասին տեղեկագիր մը պատրաստելու նպատակով յատուկ զեկուցարար մը նշանակելու: Զեկուցարար կը նշանակուի Ռուստամյէն Նիկողոսյան Ռուսաշխանքեօ:

25 Յունիս 1973-ին Ռուսաշխանքեօ կը ներկայացնէ տեղեկագիր մը, որուն պատմական բաժինին մէջ կը յիշատակուի Հայկական Յեղասպանութեան հարցը. ծանօթ՝ 30-րդ պարբերութեամբ: Հայկական Չարդերը կը ներկայացուին իբրեւ «20-րդ դարու առաջին Յեղասպանութեան պարագայ»:

Յաջորդող տարիներուն «30րդ պարբերութիւն» անունով ծանօթ այս բանաձեւը կ'անցնի բազում փուլերէ:

30 Ապրիլ 2006-ին, Ֆրանսիայի նախագահ ժազ Ժիրաք Երևանի Միջնորդակարգերի յուշարձանին մէջ յարգանքի տուրք մատուցեց Եղեռնի զոհերուն

Ռուհաշիանքիքք քրքական ճնշումներու տեղի տալով՝ 1978-ին իր վերջնական տեղեկագիրը կը ներկայացնէ առանց 30-րդ պարբերութեան:

Սեպտեմբեր 1983-ին ենթայանձնախումբը նոր գեկուցարեր կը նշանակէ իր անդամներէն Պենճըմին Ռիթըրըրը: Ի վերջոյ, 29 Օգոստոս 1985-ին, ենթայանձնախումբը կը քննէ Ռիթըրըրի տեղեկագիրը, որուն 24-րդ պարբերութիւնը Հայկական Յեղասպանութեան կ'անդրադառնայ իբրև «Յեղասպանութեան օրինակ»: Տեղեկագիրը քուէարկութեան կը դրուի եւ մէկ դէմ, 1Ա թեր եւ 4 ձեռնպահ քուէով կ'որդկզուրի: Սակայն ենթայանձնախումբին անդամները կը մերժեն որոշումին վրայ աւելցնել 4-րդ հատուած մը, որ կ'առաջարկէ տեղեկագիրը փոխանցել Մարդկային Իրաւանց Յանձնաժողովին՝ առ ի քննարկում:

29 Ապրիլ 1982 - Կիպրոսի խորհրդարանը կ'որդեղէր բանաձեւ մը, որ կը դատապարտէ 1915-ի Հայկական Յեղասպանութիւնը, կ'ընդգծէ հայ ժողովուրդի իրաւունքներու վերատիրացման արդարացիութիւնը եւ կը խոստանայ զայն ներկայացնել աշխարհի բոլոր երկիրներու խորհրդարաններուն:

24 Յուլիս - 10 Օգոստոս 1983 - Եկեղեցիներու Համաշխարհային խորհուրդի Վանդուլըրի ընդհանուր ժողովը կ'անդրադառնայ Հայկական Յեղասպանութեան ժամանակակից հետեւանքներուն եւ բանաձեւ կ'ընդունի՝ ՄԱԿի կողմէ Հայկական Յեղասպանութեան ճանաչման ի խնդիր:

6 Յունուար 1984 - Ֆրանսայի նախագահ Ֆրանսուա Միթերան կը ճանչնայ Հայկական Յեղասպանութիւնը՝ դատապարտելով Թուրքիան եւ անկէ պահանջելով, որ հատուցում կատարէ իր գործած ոճիրին համար:

16 Ապրիլ 1984 - Ժողովուրդներու Մնայուն Ատեանը կը ճանչնայ Հայկական Յեղասպանութիւնը եւ կոչ կ'ուղղէ Թուրքիոյ՝ իր կարգին ճանչնալու Հայկական Յեղասպանութեան պատմական իրականութիւնը:

10 Ապրիլ 1984 - Մ. Նահանգներու Ներկայացուցիչներու Տունը կը վաւերացնէ թիւ 247 բանաձեւը՝ նախագահ Ռոնըլտ Ռեկընէն պահանջելով, որ 24 Ապրիլ 1985-ը հռչակէ «Մարդու դէմ մարդու անմարդկութեան յիշատակման ազգային օր», ի յիշատակ՝ «1915-1923 թուրքիոյ կողմէ գործադրուած Յեղասպանութեան զոհ գացած 1.5 միլիոն հայերու»: Մերակայր սակայն տեղի տալով ամերիկեան վարչամեքենայի ճնշումներուն դիմաց, չի վաւերացնր զայն: Նմանօրինակ բանաձեւեր (թիւ 192, 132, 398, 596) այնու հետեւ զրթթէ ամէն տարի կը ներկայացուցնին Ներկայացուցիչներու Տան քննութեան, սակայն անոնք տեւաբար կը բախին ամերիկեան վարչակազմի ընդդիմութեան:

17 Ապրիլ 1985 - Արժանթինի խորհրդարանը յայտարարութեամբ մը կոչ կ'ուղղէ երկրի գործադիր իշխանութեան, որպէսզի Հայկական Յեղասպանութեան ճանաչումի հարցը հետապնդէ ՄԱԿ-ի մէջ:

30 Մայիս 1985 - Ուրուկուէյի Մերակայրը կ'ըն-

դուռի բանաձև մը, որ կոչ կ'ուղղէ իր արտաքին գործող նախարարութեան՝ ՄԱԿ-ի մէջ հետապնդելու Հայկական Յեղասպանութեան ճանաչումին հարցը:

19 Յունիս 1985 - Արժանթինի Մերակոյտը կ'ընդունի Ուրուկուէյի Մերակոյտին որդեգրած բանաձևերին նման բանաձև մը:

18 Յունիս 1987 - Եւրոպական Խորհրդարանը կը դատաւարտէ Հայութեան դէմ գործադրուած Յեղասպանութիւնը, կոչ կ'ուղղէ Թուրքիոյ՝ ճանչնալու ցեղասպանութիւնը եւ երկխօսութիւն մը սկսելու Հայութեան ներկայացուցիչներուն հետ: Եւրոխորհրդարանը այս ճանաչումը նախապայման կը նկատէ Թուրքիոյ Եւրոպական Շուկայի անդամակցութեան եւ կոչ կ'ուղղէ իր անդամ երկիրներուն, որպէսզի յատուկ օր մը յատկացնեն Յեղասպանութեան զոհերուն ի յիշատակ:

1 Մնպտեմբեր 1987 - Արժանթինի նախագահ Ռաուլ Ալֆոնսին կը ճանչնայ Հայկական Յեղասպանութիւնը:

17 Հոկտեմբեր 1989 - Մ. Նահանգներու Մերակոյտի իրաւարանական յանձնարարութեամբ կ'որդեգրէ բանաձև մը, որ «24 Ապրիլ 1990-ը կը հռչակէ Ուղեկոչումի Օր»՝ Օսմանեան Թուրքիոյ կողմէ գործադրուած ցեղասպանութեան զոհ գացած 1.5 միլիոն հայերու յիշատակը յարգելու համար: Բանաձևը, առ ի քննարկում, կը յղուի Մերակոյտին, ուր սակայն կը հանդիպի թրքական լուսին ուժերի բնորոշման:

19 Ապրիլ 1990 - Կիպրոսի Խորհրդարանը կը դատաւարտէ Հայկական Յեղասպանութիւնը եւ Ապրիլ 24-ը կը հռչակէ «Հայկական Յեղասպանութեան յիշատակի օր»:

5 Մայիս 1993 - Արժանթինի Մերակոյտը պաշտօնապէս կ'ընդունի, որ հայ ժողովուրդը զոհ գարձած է 20-ը դարու առաջին ցեղասպանութեան: Մերակոյտը նաև մտահոգութիւն կը յայտնէ Լեռնային Ղարաբաղի հայ մեծամասնութեան մարդկային իրաւունքներուն ոտնակոխումին համար:

22 Ապրիլ 1994 - Ռուսիոյ Պետական Տուժան յոտնկայս կը յարգէ Հայկական Յեղասպանութեան զոհերուն յիշատակը եւ յայտարարութեամբ մը կը դատաւարտէ Հայկական Յեղասպանութիւնը:

14 Ապրիլ 1995 - Ռուսիոյ Պետական Տուժան միաձայնութեամբ կ'որդեգրէ Հայկական Յեղասպանութիւնը դատաւարտող բանաձև մը եւ Ապրիլ 24-ը կը հռչակէ «Հայկական Յեղասպանութեան Զոհերու Յիշատակի Օր»:

20 Ապրիլ 1995 - Պուրկարիոյ Խորհրդարանը պաշտօնապէս կը ճանչնայ Հայկական Յեղասպանութիւնը:

23 Ապրիլ 1996 - Գանատայի Դաշնակցային Խորհրդարանը Ապրիլ 20-27-ի շաբաթը կը հռչակէր «Մարդկութեան դէմ ոճիրի յիշատակումի օր»:

25 Ապրիլ 1996 - Յունաստանի Խորհրդարանը պաշտօնապէս կը ճանչնայ Հայկական Յեղասպանութիւնը:

5 Յունիս 1996 - Մ. Նահանգներու Ներկայացուցիչներու Տունը կ'ընդունի բանաձև մը, ըստ որուն՝ 1997 տարեշրջանին համար Թուրքիոյ յատկացուելիք 25 միլիոն տոլարի օժանդակութեան կը զեղչուի երեք միլիոն տոլարի գումար մը, մինչև որ Թուրքիոյ կողմէ ճանցցուի Հայկական Յեղասպանութիւնը:

3 Ապրիլ 1997 - Լիբանանի Խորհրդարանը կ'որդեգրէ բանաձև մը, ուր Ապրիլ 24-ը կը նկատուի առիթ՝ «Ուղեկոչելու հայ ժողովուրդին դէմ ի գործ դրուած ջարդեր»:

17 ՄԵՊՏԵՄԲԵՐ 1915-ԻՆ «ՆԻԻ ԵՈՐՔ ԹԱՅՄՁ» ԿԸ ԳՐԷ

Կոտանդանուարայտը մէջ բնակող բրիտանացի մը, որ քաղաքէն հեռացած էր եւ ժամանակաւոր ձեռով գրաբնութեան հետ Միջերկրական շրջաններէն մէկուն մէջ կը գտնուէր, հետեւեալը կը գրէ.

Հաւանաբար թերթերէն բան մը գիտցած էք հայերու տխուր կացութեան մասին, սակայն հաւանաբար տեղեկութիւններ չեն հասնիր, որոնք որեւէ ճշգրիտ ձեռով կը ներկայացնեն այն դժուարութիւնները, որոնց մատնուած է այս թշուառ ժողովուրդը:

Կրնաք լսած ըլլալ, որ Զէյթուն դադրած է իբրև Հայկական քաղաք գոյութիւն ունենալէ: Անոր բնակիչները տարածուած են, քաղաքը թուրքերու կողմէ գրաւուած է եւ նոյնիսկ անոր անունը փոխուած է: Նոյնն է պարագան Հաճընի մեծ մասին, բացի անկէ, որ կը կարծեմ, որ անոր անունը չէ փոխուած: Երգրումի, Պիթիսի եւ Երզնկայի հայերը չարչարանքի ենթարկուելով իսլամ դարձած են: Մարտինի կը հարդրէ 1895-ի (տիրահռչակ շարքերու տարին) նման պարագաներ: Պատմութիւնը ծայր աստիճան ահուկ է:

Հաճընէն աւելի քան հազար ընտանիքներ երէկ Հայկէս հասան՝ վերջին ծայր թշուառ վիճակի մէջ եւ տակաւին նպատակը գտնող շատ աւելի հեռու ուղարկելու է: Ամուսինները դիտմամբ իրենց կիներէն կը բաժնուին եւ հեռու վայրեր կ'ուղարկուին: Երեխաները նոյնպէս կը բաժնուին իրենց ծնողներէն:

Խորհուրդը նաև հետեւեալ հարցումը կը կա-

տարէ հիւսիսային Սուրիոյ մէջ գտնուող անհատներէ, որոնք միայնաբերուելու շրջանակին հետ կապ չունին, սակայն շատ վտանգելի են.

4300-4500-ի միջև ընտանիքներ՝ շուրջ 28 000 հոգի կառավարութեան հրահանգով Զէյթունէն եւ Մարաշէն կը տեղահանուին դէպի հեռու շրջաններ եւ յատկապէս՝ ոչ քրիստոնէս շրջանակներ, ուր անոնք անձանոթներ են: Հազարաւորներ արգէն իսկ ուղարկուած են հիւսիս արեւմուտք՝ Գոնիա, Կեսարիա եւ այլ շրջաններ, մինչ ուրիշներ փոխադրուած են հարաւ արեւելք՝ մինչև Տէր Զօր եւ հարողումներու համաձայն՝ Պաղատաի մօտակայքը: Դժուար է երեւակայել այն տառապանքը, զոր այս ժողովուրդը կը կրէ: Մանրամասնութիւններու մասին խօսիլը ժամանակի կորուստ պիտի ըլլայ, որովհետև բոլոր այն տառապանքները, զորս այս պայմաններուն մէջ կրնայ կրել մեծ ընկերութիւն մը, առկա են:

Շուրջ 300 անհատներ, հանրաձայնօք ընտանիքներու գլխաւոր դէմքեր, Մարաշի մէջ բնութարկուած են: Անոնցմէ շուրջ 50-ը Զէյթունէն է: Շուրջ 2000 հոգի ուղարկուած է Մարաշ եւ հոնից Այնթապ եւ կ'ակնկալուի, որ Հայկէս հասնին 15 Մայիսին՝ Մեսքենէ զրկուելու համար: Կակնկալուի, որ 20 Մայիսէն առաջ շուրջ 250 կամ աւելի ընտանիքներ եւս հասնին՝ զիւրեցելու Հայկէս քաղաքապետին: Վերջիններս աւելի բախտաւոր են, որովհետև այդ քաղաքին պաշտօնական շրջանակներուն մէջ տարբեր կարծիք կայ: 25 Ապրիլին 71 ընտանիքներ Գոնիա ուղարկուեցան:

րուն արհաւիրքին յիշատակը»: Բանաձևեր նաև կոչ կ'ուղղէ լիբանանցի ժողովուրդին, որ Ապրիլ 24-ը յայտարարէ «Հայ ժողովուրդի հետ միասնականութեան օր»:

17 Ապրիլ 1997 - Աւստրալիոյ Նիու Սաութ Ուէյլզ նահանգի Խորհրդարանը կը ճանչնայ Հայկական Յեղասպանութիւնը, Ապրիլ 24-ը կը յայտարարէ «1915 թուականի հայ ժողովուրդի զոհերու յիշատակի օր» եւ Հայկական Յեղասպանութիւնը պաշտօնապէս դատապարտելու կոչ կ'ուղղէ Աւստրալիոյ կառավարութեան:

26 Մարտ 1998 - Պելճիքայի Ծերակոյտը պաշտօնապէս կը ճանչնայ Հայկական Յեղասպանութիւնը:

16 Ապրիլ 1998 - Պուէնտո Ալբէսի օրէնդիր մարմինը իր զօրակցութիւնը կը յայտնէ Արժանթինի հայութեան եւ կը դատապարտէ 1915-ի Հայկական Յեղասպանութիւնը:

24 Ապրիլ 1998 - Եւրոպական Խորհուրդի խորհրդարանական վեհաժողովին, մասնակից երկիրներու պատուիրակները կը հրատարակեն «Օսմանեան Թուրքիոյ մէջ 1915-ին զործարուած Հայկական Յեղասպանութեան զոհերու յիշատակին» յայտարարութիւնը: Հայկական Յեղասպանութիւնը յայտարարութեան մէջ կը ներկայացուի իբրև «20-րդ դարու առաջին Յեղասպանութիւն»:

29 Մայիս 1998 - Ֆրանսայի Ազգային Ժողովը պաշտօնապէս կը ճանչնայ Հայկական Յեղասպանութիւնը: Ժաք Շիրաքի կառավարութիւնը սակայն կը մերժէ բանաձևը ներկայացնել Ծերակոյտին՝ առ ի քննարկում:

29 Մարտ 2000 - Շուէտի Խորհրդարանը պաշտօնապէս կը ճանչնայ Հայկական Յեղասպանութիւնը:

11 Մայիս 2000 - Լիբանանի Խորհրդարանը կ'ընդունի Հայկական Յեղասպանութիւնը ճանչցող եւ դատապարտող բանաձևը մը:

19 Հոկտեմբեր 2000 - Նախագահ Պիլ Բլինթընի ուղղակի միջնամտութեամբ, Մ. Նահանգներու Ներկայացուցիչներու Տունը իր օրակարգէն դուրս կը բերէ Հայկական Յեղասպանութեան վերաբերող բանաձևը մը, որ 1.5 տարուան քաջուրէքէ հտք քննարկման ներկայացուած էր ներկայացուցիչներու Տան Միջազգային Յարաբերութիւններու Յանձնաժողովի Մարզկային Իրաւանց ենթայանձնախումբին, նոյնիքն Յանձնաժողովին եւ Կանոններու Յանձնաժողովին կողմէ որդեգրուելէ հտք:

19 Հոկտեմբեր 2000 - Ուրուկուէյի Խորհրդարանը կը վերահաստատէ Հայկական Յեղասպանութեան հանդէպ կը կեցուածքը եւ Ապրիլ 24-ը կը հռչակէ «Հայկական Յեղասպանութեան Նահատակներու յիշատակի օր»:

8 Նոյեմբեր 2000 - Ֆրանսայի Ծերակոյտը պաշտօնապէս կը ճանչնայ Հայկական Յեղասպանութիւնը:

10 Նոյեմբեր 2000 - Վատիկան պաշտօնապէս կը ճանչնայ Հայկական Յեղասպանութիւնը:

15 Նոյեմբեր 2000 - Եւրոխորհրդարանը կ'ընդունի Թուրքիոյ Եւրոպա մուտքը Հայկական Յեղասպանութեան ճանաչումով պայմանաւորող բանաձևը մը:

17 Նոյեմբեր 2000 - Իտալիոյ Խորհրդարանը պաշտօնապէս կը ճանչնայ Հայկական Յեղասպանութիւնը:

18 Յունուար 2001 - Ֆրանսայի Ազգային Ժողովը միաձայնութեամբ կը ճանչնայ Հայկական Յեղասպանութիւնը:

28 Փետրուար - Եւրոպական Խորհրդարանը կը վերահաստատէ 1987-ի Հայկական Յեղասպանութեան բանաձևը:

13 Յունիս 2002 - Գանատայի Ծերակոյտը կը ճանչնայ Հայկական Յեղասպանութիւնը:

16 Գեկտեմբեր 2003 - Զուէցերիոյ Ազգային Խորհուրդը կը ճանչնայ Հայկական Յեղասպանութիւնը:

26 Մարտ 2004 - Ուրուկուէյի կառավարութիւնը Ապրիլ 24-ը կը յայտարարէ «Հայ նահատակներու ոգեկոչման օր»:

21 Ապրիլ 2004 - Գանատայի Խորհրդարանը կը ճանչնայ Հայկական Յեղասպանութիւնը:

30 Նոյեմբեր 2004 - Մլովաքիոյ Խորհրդարանը կը ճանչնայ Հայկական Յեղասպանութիւնը:

21 Նոյեմբեր 2004 - Հոլանտայի Ներկայացուցիչներու Տան կողմէ հրատարակուած յայտարարութիւն մը կոչ կ'ուղղէ կառավարութեան ճանչնելու Հայկական Յեղասպանութիւնը:

19 Ապրիլ 2005 - Լեհաստանի Խորհրդարանը կը ճանչնայ Հայկական Յեղասպանութիւնը:

14 Յունիս 2005 - Վենեզուելլայի Ազգային Ժողովը կը ճանչնայ Հայկական Յեղասպանութիւնը:

15 Յունիս 2005 - Գերմանիոյ Խորհրդարանը կը ճանչնայ Հայկական Յեղասպանութիւնը:

15 Գեկտեմբեր 2005 - Լիթուանիոյ Խորհրդարանը կը ճանչնայ Հայկական Յեղասպանութիւնը:

28 Սեպտեմբեր 2005 - Եւրոխորհրդարանը կոչ կ'ուղղէ Թուրքիոյ ճանչնելու Հայկական Յեղասպանութիւնը:

21 Ապրիլ 2006 - Գանատայի վարչապետ Լարֆերը կը ճանչնայ Հայկական Յեղասպանութիւնը:

12 Հոկտեմբեր 2006 - Ֆրանսայի Խորհրդարանը կը վաւերացնէ Հայկական Յեղասպանութիւնը ուրացողները պատժող օրինագիծը:

13 Գեկտեմբեր 2006 - Արժանթինի Ծերակոյտը Ապրիլ 24-ը ազգամիջեան յարգանքի օր կը յայտարարէ:

ՍԵՐԱՍՏԻԱՆ 1950 ԹՈՒԱԿԱՆԻՆ

«Աճմէտ» թուրք անունը կրող բաւականին զարգացած հայ մըն է, - որուն կեանքին մասին համառօտակի պիտի անդրադառնանք,- որ Սվազէն նամակ մը գաղտնորէն հասցուցած է արտասահման, ուրիկ կը քաղենք մեզ հետաքրքրող հատուածները:-

Աճմէտ նախ կը նկարագրէ քաղաքի այդ ժամանակի կացութիւնը: «Քաղաքը ունի զեռ Լանկ-Թիմուրը յիշեցնող թաղեր: Բացի Պէզիրճոնց արտի շրջանը գտնուող հայերու եւ ամերիկացի բողոքականներու գեղեցիկ տուներէն, իբր նորու-թիւն, քանի մը անձնական տուներ եւ պանդոկներ շինուած են, այդ ալ չնորհիւ շոգեկառքին, որ Սվազէն կ'անցնի եւ կայարանը կը գտնուի Ղալսնրու Գուռը: Իսկ բերդին շրջանը՝ Գալէ-Տիպի, Չայրը-Ազըզ, Պոլու-Սոզակ եւ այլն, որ թուրքերու թաղերն են, պահած են գրեթէ հին ձևը: Հայերու բոլոր գեղեցիկ տունները հիմա սեփականութիւնն են թուրքերու:»

Թաղերը, կեդրոնը, շուկան մարտիման, առողջապահական պայմաններու փոփոխութիւնն չեն կրած: Չմեղը ձևերը, ցեղը, իսկ ամառը՝ փոշին կը պահեն իրենց հին վիճակը:

Էր երբմէն, երբ քաղաքի վաճառականութիւնը, արհեստագործութիւնը հայերէ կը բաղկանար: Թուրքերը միայն պաշտօնայ, ոստիկան, սափրիչ, սրճեփ, իսկ այսօր կեանքը միանգամայն փոխուած է: Իսկ հայերը...: Ամբողջ նահանգի 200,000 հայութեան մնացորդ է ընդամենը՝ 2500 - 3000 հայատոնք ալ զրկուած են հայերէն խօսելու ազատութենէն:»

Ահա նաև Աճմէտի կենսագրականը.

«Կար ժամանակ, երբ ե...եանի թոռ էի, անունս՝ Անդրանիկ: 1911 թուականին շրջանաւարտ եղայ Արամեան վարժարանէն ու մեկնեցայ Պոլիս, Կեդրոնական վարժարանը

յաճախելու: 1915-ին՝ աքսորական դէպի Էսկի-Շէհր, Գոնիա, Էրէլլի ու Տաւրոսի լեռնաշղթայի Պոզանթըն թիւնէլները (18 հատ) բանալու աշխատուցին: Այդ առթիւ ճանչցայ տասնեակ հազարաւոր գաղթական հայեր, որոնք չորս տարի անօթի, ծարաւ, մեքի աշխատեցել յետոյ, երբ լրացած թիւնէլները, բոլորն ալ տեղն ու տեղը գնդակահարուեցան...»:

«Տեսայ նաև Ատանայէն դէպի Սուրիա գացող ձամբուն վրայ Ամանոս լեռան Այրանի թիւնէլը ճեղքող ու լրանալէն յետոյ, միւս դուռը՝ Կալահիէի մօտ, Ջէնճիրլի կոչուող ձորին մէջ սպանուելը հազարաւոր հայ գործուորներու, որոնք աշխարհի թիւնէլներէն մէկը բացած էին...»:

«Տեսայ անապատն ու Տէր Զօրը՝ Մահմետական թուրքին հետ ճանչցայ նաև քրիստոնեայ գերմանացին: Թուրքը իր սուիմով հայ յղի կնոջ արգանդը կը պատռէ, իսկ գերմանացի սպան կը նկարէր այդ գարհուրելի տեսարանը կատարեալ հանդարտութեամբ:

1920-ին Տիգրանակերտէն քայելով վերադարձայ Սվազ, յոգնած, հալուածաշ: Մտայ մտայ պապուս գործակատար թուրքին մօտ, որ կը շարունակէր մերկաններուն գործը՝ ոչխարի, կովի, թիֆթիկի վաճառականութիւնը: Ահա 30 տարի է ի վեր կը ծառայեմ: Հիմա անունս Աճմէտ է, կինս՝ Զարուհին - էմինէ, գաւակս Եղիշէն Արիֆ կը կոչուի: Մոռցած ենք մեր հին կրօնքը, ազգութիւնը, Վարուժանէն սորված հայերէնը: Թուրքերէն կը խօսինք: «Մագուժով հայ» թուրքեր ենք: Տղաս, երբ բարկանայ, հայերէն կը նախատէ: Այս է հայու կեանքը:»

«Ազատ խօսք»
Փարիզ, 1950, Մարտ 12

17 ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ 1915-ԻՆ «ՆԻԻ ԵՈՐՔ ԹԱՅՄՁ» ԿԸ ԳՐԷ

Արտաքին Միսիոնարներու Ամերիկեան Խորհուրդը կը տեղեկացնէ, թէ «մութ թուրքիով մէջ» խորագիրով «մեծ թիւով եւ անհերքելի փաստեր» ունի, որոնք կը հաստատեն Օսմանեան Կայսրութեան քրիստոնեայ բնակիչներուն դէմ հայաժանքին վերաբերող թերթերու հազորդումները:

«Յիշեալ փաստերը միսիոնարներու կողմէ նամակներու ճամբով չեն հասնիր. անոնք կարճ եւ իրենց անձնական հարցերուն մասին կը գրեն: Անոնք կը խուսափին քաղաքական հարցեր արծարծելէ: Տագնապալի այս ժամանակաշրջանին անոնք կը փորձեն չէզոք կեցուածք որդեգրել», կ'ըսէ խորհուրդը:

«Սակայն այլ ազբիւրներէ, տակից, բայց բոլորովին վստահելի միջոցներով խորհուրդին կը հասնին թուրքիով մէջ շատ մը շրջաններու մէջ տեղի ունեցած դէպքեր, որոնք այնքան սոսկալի են, որ գրեթէ անհաստատելի են: Անոնք կը բացայայտեն թուրքիով ղեկավարներուն կողմէ հայերը բնաջնջելու հետեւողական,

արտօնուած եւ կատաղի ջանքեր»:

Յայտնապէս Վանի մէջ հայ յեղափոխականներու ընդդիմութիւնը, որ դուռ բացաւ անանց դիմադրութեան Ռուսիոյ կողմէ այդ քաղաքին գրաւումին, թուրքերու կողմէ օգտագործուած է իբրև պատճառաբանութիւն՝ ամէն տեղ հայերուն դէմ ընդհանուր յարձակումի ձեռնարկելու: Կարգ մը պարագաներու, սակայն, մեծ մասամբ շարժարանքի եւ աքսորի միջոցով անոնք կը բնաջնջուին: Անոնք կը տեղադրուին հոն, ուր այլեւս հարկ չկայ գանոնք նկատի առնելու:

Որոշ ժամանակ մը ի վեր այս անգութիւն վճարուած հայաժանքը կը գործադրուի դէպի պարսկական սահման, ուստի կը զօրեւորուի ուղիին վրայ՝ Վանէն Մուշ եւ Պիթիւս, Արեւմտեան Հայաստանի քաղաքներուն մէջ, ինչպէս՝ Տիգրայեքի, Խարբերդ եւ Մարտին եւ յատկապէս՝ Կեդրոնական Թուրքիոյ եւ դէպի հարաւ տարածուող շրջանին մէջ:

The New York Times

30 ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ 1915-ԻՆ «ՆԻԻ ԵՈՐՔ ԹԱՅՄՁ» ԿԸ ԳՐԷ

Հայաստանի Մէջ Զանգուածային Ոճիր Ցեղի Մը Բնաջնջումը Թալէաթ Պէյի Դաւանանութիւնը

(Մեր թղթակիցէն)
Գահիրէ, Ապտեմբեր 27

Հոս հաստատումներ հասած են զգուելի բնոյթի հայկական ջարդերու վերաբերող վերջին շրջանի հագորդումներուն մասին: Անկասկած, ինչպէս նախապէս, այս զէպքերը կազմակերպուած են Պոսոյ կողմէ:

Հիմք կայ հաւատալու, որ հայերուն դէմ յարձակումը որոշուած էր էնվեր Փաշայի վերադարձէն ետք, Կովկասի մէջ ընդդիմութենէն յետոյ, երբ ան կը թուէր հայերէն զայրացած ըլլալ, որովհետեւ անոնք բաւական օգնած էին ռուսներուն: Թալէաթ Պէյ փաստօրէն առիթը օգտագործեց Փոքր Ասիոյ անպաշտպան համայնքներուն հակահարուած տալու: Այս պատրուակը ծառայեց որդեգրելու հայերը երկրին խորքերը արտաքսելու հրահանգը: Կառավարութեան հրահանգին ընդդիմանալը կամ զայն ուշ գործադրելը իբրեւ պատրուակ կը գործածուէին ոճրագործութեան, բռնաբարումի եւ այլ վայրագութիւններու համար: ԱՆՕԳՈՒՏ ՀՆԱԶԱՆԴՈՒԹԻՒՆ

Դէպք մը, որ կը վերաբերի հանրածանօթ հայերու, ցոյց կու տայ, թէ ի՞նչ ճակատագիր կը սպասէ նոյնիսկ անոնց՝ որոնք կը գործադրեն հրահանգը: Խորհրդարանի երկու ակնառու անդամներ՝ Վարդգէս Էֆենտի եւ Զօհրապ Էֆենտի, դաշնակցական գլխաւոր ղեկավարներէն Ակնունի, հանրային գործերու եւ երկրագործութեան նախկին նախարարներ Հարաճեան Էֆենտի եւ Պատըրմաճեան Էֆենտի Ուրֆայի մէջ կառքերու մէջ զրուած էին՝ Տիարպեքի փոխադրուելու համար եւ ճամբուն վրայ սպանուած էին: Անոնց ընկերակիցը հաղորդեց, որ սպանութիւնները կատարուած էին աւազակախումբերու կողմէ: Յատկանշական է, որ տակաւին վերջներս, Վարդգէս Թալէաթ Պէյի բարեկամութիւնը շահած էր:

Նահանգային իշխանութիւնները իրենց վստահուած պարտականութիւնը շատ ուշագիւր ձեւով կը կատարէին եւ ներկայ ջարդերը նախապէս կատարուած պատմական ջարդերուն պէս որոշ ժամանակաշրջանով չէին սահմանափակուած: Սամսոնէն եւ Տրապիզոնէն, Օրտուէն եւ Այնթապէն, Մարաշէն եւ Էրզրումէն ջարդերու նոյն պատմութիւնները կը հասնին. տղամարդիկ սառնասպտութեամբ սպանուած, այլանդակուած կամ ծանր աշխատանքի դատապարտուած են, երեխաներ բռնի ուժով տարուած են իսլամ դարձած են, կիներ բռնաբարուած կամ ստրկացած, սպանուած կամ իրենց զաւակներուն հետ ուղարկուած են Մուսուլի անապատը, ուր ո՛չ

Սովանար ընդ որը, Խարքեր, 1915

ջուր կայ, ո՛ր ճաշ, կամ Տէր Զօր (Հալէպի եւ Պաղատի միջեւ), ուր ջուր չկայ, երկու պարագաներուն այ՛ թշուառութեամբ մահանալու համար: Այս գծախտներէն շատեր չհասան իրենց երթալիք վայրերը, որովհետեւ անոնց ընկերակիցները վայրագ էին եւ այնպէս կը շարձարէին գոհերը, որ անոնցմէ շատեր գետին կ'ըլնային: Անոնք ճամբուն ծայրը կը ձգուէին՝ ոչնչացուելու համար: Հայեր բռնի ուժով թիկունք թիկունքի կապուած եւ ողջ գետը նետուած են: Զէյթունի մէջ հայերը խարուած էին այն խոտտումով, որ Ատանա կը տեղափոխուէին: Խոտտումներ, զորս առաջնորդեցին իրենց մահուան:

Կարգ մը գերմանացի հիւպատոսներ կազմակերպեցին կամ քաջակերպին զէպքերը: Այսպէս, Հալէպի հիւպատոս Ռոսլըրը Այնթապ գնաց՝ անձամբ հսկելու անոնց:

THE ARCHAEOLOGY OF GENOCIDE: Revisiting the Armenian Genocide of 1915

By Erin Jesse, Ph.D. Humanities
Concordia University

Abstract

The purpose of this paper is to demonstrate the importance of establishing a prompt international response to allegations of genocide with particular emphasis placed on the role that forensic bio-archaeology can play in this endeavour. While the ultimate goal of a prompt international response to genocide is to save lives, forensic bio-archaeologists are trained to recover and interpret the material culture resulting from the victims of atrocities. As such, they are in a unique position to potentially provide material proof of genocide when allegations are made, thus lending a sense of legal urgency that the international community cannot ignore. The case of the Armenian genocide will be used to demonstrate the negative consequences potentially incurred in terms of loss of forensic evidence and international momentum when forensic bio-archaeologists are not involved in promptly recovering evidence in response to allegations of genocide. Furthermore, the case will be made that while the recovery of forensic evidence pertaining to the Armenian Genocide is unlikely, given the current political climate in the region, forensic bio-archaeology nonetheless presents a valid means of confronting the historical revision taking place in Turkey today.

Introduction

The Armenian Genocide¹ of 1915 is a controversial subject, primarily due to attempts by the Turkish government to deny the atrocities perpetrated by the Young Turks against Armenians under Ottoman rule. The current Turkish government is actively involved in the ongoing excavation of sites related to the Armenian Genocide, though the intent is to prove that the Armenians provoked the Young Turks by attacking unarmed Turkish and Kurdish civilians as part of their struggle for an independent Armenia. Archival evidence from the international community, and oral histories and memoirs from Armenian survivors reveal that Turkish allegations that the Armenians committed atrocities against Ottoman civilians are false. That said, due to a lack of international investigation into the issue, there is currently no legal evidence to support this position. As a result, international forensic bio-archaeological investigation should be encouraged in the hopes of finally putting this controversy to rest. Furthermore, the case of the Armenian Genocide should be viewed as a warning of what can happen when the international community does not respond promptly to allegations of genocide by sending in an international forensics team to begin amassing evidence.

A Brief Historical Overview of the Armenian Genocide

The Armenian Genocide of 1915 represents the culmination of a long period of suffering for the Armenian people under Ottoman rule. It is widely considered to be the first "modern ideologically-motivated genocide"² and is surrounded by controversy due to the Turkish government's continued denial of its occurrence. The Turkish government does not deny that many Armenians were killed in 1915, but instead contests the motivational factors and scale of the exterminations, citing the Armenian threat to homeland security as an explanation for hostilities.³ In 1915, Talaat Pasha stated that "we have been reproached for making no distinction between the innocent Armenians and the guilty;

but that was utterly impossible, in view of the fact that those who were innocent today might be guilty tomorrow."⁴ This quote summarizes the enduring Turkish position in terms that modern Western societies can relate to – the Armenians were an internal threat to national security. In fact, Armenian intellectuals and community leaders were commonly arrested and executed based on allegations that they were collaborating with the Russians.⁵ In addition, the presence of American and Russian missionary schools contributed to an increase in Armenian nationalism commonly cited as another provocative aspect of Armenian society immediately prior to the genocide.⁶ Turkey's decision to enter World War I as an ally of Germany provided an opportunity to rid the Ottoman Empire of its internal enemies, by authorizing the arrest, torture, deportation and execution of Armenians civilians.⁷

The expulsion of Armenians began with the arrest of prominent Armenian intellectuals and community leaders in Ottoman cities where the Armenians represented a minority, including Istanbul and Ankara. These select individuals were captured and executed on the grounds that they were Russian and American spies.⁸ Soon after, Armenian community leaders in Turkey's eastern provinces were captured and executed.⁹ Municipal governments oversaw the desecration and destruction of Armenian churches, schools and homes, and the expulsion of American missionaries.¹⁰ Thousands of displaced Armenian civilians resulted from these actions, at which point the Ottoman government instigated forced deportations to non-existent internment camps in the Syrian Desert.¹¹ Many Armenians died during deportation as a result of sporadic attacks by Kurdish and Turkish marauders that included beatings, rapes and murder.¹² Still others were killed by the Turkish gendarmes charged with their protection. Meanwhile, the march through exposed regions of the country without adequate food or water resulted in the deaths of an estimated 50% of the deported Armenians due to starvation, dehydration and exhaustion.¹³ The deportations account for the majority of the life lost during the Armenian Genocide.

Attempts to understand the Armenian Genocide benefit greatly from the application of a gendered historical approach that acknowledges the widespread execution of Armenian men in addition to the suffering of Armenian women. An analysis of the gendered strategies employed by the Young Turks is not meant to imply that Armenian women were not the victims of genocide or that their experiences were any less harsh, but rather that women's experience of genocide was markedly different from that of the men.¹⁴ The Young Turks targeted Armenian men in the initial stages of the Armenian Genocide.¹⁵ In most communities, Armenian men were separated from their families prior to deportation and brought to the outskirts of their respective towns before being shot and buried or burned in unmarked graves. As demonstrated by Miller and Miller,¹⁶ the oral history of the Armenian Genocide is replete with narratives of husbands, fathers and community leaders being summoned to a public place to hear government decrees or receive food, only to be escorted by Turkish soldiers *en masse* out of town and killed. This was a successful effort on the part of the Young Turks to rob the Armenian community of indigenous male leadership by annihilating all Armenian men over the age of 13 prior to the

deportation process. Those men who survived long enough to experience deportation were often separated from the group in the first few days of the march and executed by the gendarmes charged with their protection.¹⁷ This was intentional, for it was believed that the women would accept deportation more easily if they lacked male leadership.

Thus women had very different lived experiences during the genocide, culminating in the fact that women were far more likely to survive the Armenian Genocide as direct witnesses of the atrocities. Deprived of their traditional support networks that generally revolved around the head of the patriarchal family, be it a husband, father, grandfather or older brother, many Armenian women lived to experience the worst atrocities of the genocide. This statement is not intended to belittle the suffering of Armenian men during the genocide but merely to emphasize the wide range of atrocities and violations inflicted upon Armenian women and children as the vulnerable survivors of their families, as well as the duration of these experiences. Once the Armenian men in a community had been killed, the women and children were forcibly deported from their homes.¹⁸ During deportation, women and children witnessed the executions of the remaining men in the population, and experienced dehydration and starvation, torture, rape and kidnapping¹⁹ by the gendarmes and marauding Kurds and Turks, and the abandonment of their children and other weakened members of the processions to certain death.²⁰ The fact remains that women and children were in a unique position to experience a particular form of the genocide and thus often experienced prolonged and varied forms of suffering.

In addition, the experiences of Armenian women in the genocide demonstrate that the goal of the Young Turks was not just to annihilate the Armenians, but to humiliate them, a purpose made evident by the way in which naked, violated and often gravely ill processions of unprotected Armenian women were forced to pass through certain Turkish villages on their march to the Syrian desert. Not only did these public displays serve to humiliate the Armenian women, they demonstrated post-humously the ineffectualness of Armenian men in terms of their ability to protect the women in their families. Turkish civilians often contributed to the humiliation, rape, kidnapping and execution of these women as they passed through the villages with no concern about retribution being brought on them by Armenian men. Thus, the prolonged suffering of Armenian women in the hands of their captors came to represent the final humiliation of the Armenian people. Women's bodies, emaciated, diseased and violated, were displayed publicly as evidence of the ills the Young Turks aimed to eliminate from Turkish society.

An Assessment of Sources on the Armenian Genocide

The majority of the literature pertaining to the Armenian Genocide comes from two types of primary source. The first includes oral history²¹ and autobiographical literature²², such as memoirs, maintained within the Armenian Diaspora community. The second refers to archival documents preserved by the US, Turkish and European governments that relate the atrocities experienced by the Armenian people as discussed by government officials, such as Ambassador Henry Morgenthau.²³ In examining these documents for their accuracy in relating the events of the Armenian Genocide, however, several problems emerge. Oral histories, particularly those relating to traumatic events, are commonly compromised by emotion in the sense that details can be exaggerated or confused in an attempt to apply logic to the experience.²⁴ Furthermore, in its application to legal cases, oral history is often a collaborative process involving the survivor and an interviewer whose questions may lead the survivor to make definitive statements that

might otherwise have never occurred to them.²⁵ Memoirs and autobiographies, meanwhile, must be similarly approached with caution. In writing a narrative, there is pressure to tell a story for which the author may not have all the details.²⁶ Likewise, emphasis is placed on the way in which the narrative flows with periods of increased tension culminating in a climax.²⁷ An awareness of these literary tools could compromise the accuracy of the events depicted in autobiographies and memoirs. It is thus necessary to corroborate these sources by identifying common themes and features among several oral or written accounts, as well as finding legally valid support using archives and forensic evidence when possible.

In the case of the Armenian Genocide, the use of these primary sources is further complicated by the fact that the Republic of Turkey continues to deny the Armenian Genocide and is actively working to destroy the Armenian legacy within its borders. The Turkish government has repeatedly appealed to the international community's allegations of genocide by claiming that the Turkish people are, in fact, the victims.²⁸ The blatantly racist language employed by Morgenthau in his memoirs²⁹, for example, lends some credibility, at least from the Turkish perspective, to the accusation that the international community has been blinded to Turkish innocence in the Armenian Genocide by the long-lived image of the "Terrible Turk."³⁰ This potentially calls the validity of the American and European archives into question, for if a handful of allegedly racist or misinformed missionaries and government officials are responsible for disseminating information about the Armenian Genocide, the legacy of this will be preserved in government documents. Photographs are more reliable, though not completely immune to alteration, particularly today. Once again, forensic evidence and survivor testimony are the best way to corroborate archived documents about the Armenian Genocide.

These criticisms are not intended to suggest that primary sources are useless to the investigation of the Armenian Genocide, but rather to demonstrate the value of forensic evidence as a valuable tool for cross-reference. If an international team of forensic experts had been able to enter Eastern Turkey immediately following the first allegations of atrocities against the Armenians, historians today would have an additional source of legally and scientifically valid evidence with which to combat genocide denial.³¹ Even today, the application of forensic bio-archaeology may be of use in confronting the legacy of the Armenian Genocide. Over the past twenty years, the Turkish government has enlisted Turkish archaeologists to begin the excavation of mass graves allegedly containing the remains of Turkish and Kurdish victims of Armenian hostility in an attempt to demonstrate that the Young Turks were justified in their harsh treatment of Armenians.³²

In this instance, I am referring specifically to the archaeological excavations of mass graves dating to 1915 at Kars, Van, Igdir and Erzurum beginning in 1988.³³ These excavations were overseen by Dr. Cevat Basaran who has based his assessment of race on racist scientific principles. Upon applying obsolete craniometric techniques, Basaran claims to be able to distinguish Armenians from Turks and Kurds on the basis of their distinctive morphological characteristics.³⁴ He supports this claim by citing the presence of ethnically distinctively clothing and Islamic paraphernalia as proof that these particular victims were likely Turkish or Kurdish. That said, it is important to note that Basaran provides no evidence, photographic or otherwise, capable of demonstrating the association of these personal effects with the recovered bodies.³⁵ As such, more evidence is required to support Basaran's claim that the victims he exhumed were Turkish or Kurdish, rather than Armenian.

Meanwhile, the presence of blunt-force trauma and execution-style entrance and exit wounds on the skulls on

the eight individuals selected for display in the genocide section of the Van Museum suggest that these individuals were murder victims.³⁶ Basaran cites the presence of Russian ballistics as evidence that Armenians perpetrated a massacre against Turkish and Kurdish civilians. That said, the presence of Russian ballistics could be interpreted in a number of ways, the most obvious of which is that the perpetrators of these massacres could have been the Russian troops who occupied Van at the time. Admittedly, most Ottoman civilians would have been capable of acquiring Russian-made guns and bullets at this time.³⁷ While it is possible that the Armenians in Van had acquired Russian weapons, at the time of the massacres the Armenian population of Van had already been forced by local authorities to relinquish their weapons. It is unlikely that the remaining proportion of weapons available to the Armenians was useful for anything more than short-term self-defence, as would be seen later with the alleged Armenian "Revolt of Van" which has since been cited by Turkish authorities as cause for the widespread atrocities and eventual deportation of Van's Armenian population.³⁸

Nonetheless, the purpose of these excavations was to prove that the Armenian people were involved in perpetrating genocide against Turkish and Kurdish civilians in 1915 in an attempt to realize their nationalist dreams of an independent Armenia. The conclusions drawn by the Turkish archaeological team have been published in Turkish history books, while the material culture recovered from the excavations is displayed in Turkish museums as proof of the genocide that Armenians committed against Ottoman civilians.³⁹ The historical revisionism demonstrated by these acts arguably represents a continuation of the Armenian Genocide, by compounding the atrocities of the past with the denial of Armenian suffering in modern Turkish life. This is further complicated by the Turkish government's ongoing destruction of important Armenian heritage sites, including Armenian churches, graveyards and archaeological sites many of which remained under Turkish control when the modern Turkish Republic was founded in the early 1920s.⁴⁰ The continued destruction of Armenian material culture is representative of the ongoing legacy of the Armenian Genocide. In 2003, the Armenian National Committee of America (ANCA) stated that by continuing to destroy Armenian sites, the Turkish government is in violation of the 1923 Treaty of Lausanne, as well as guilty of committing cultural genocide.⁴¹ The Turkish government destroys Armenian heritage sites in an attempt to obscure the physical evidence of the Armenian Genocide and of Armenian historical claims to a traditional homeland, most of which overlaps the eastern territories of the modern Turkish Republic.

This information demonstrates that in the case of the Armenian Genocide, the conflict has been prolonged and escalated by a lack of legally valid conflict resolution. While the perpetrators of the Armenian Genocide of 1915 are dead, the legacy of the genocide continues. Legal resolution is not possible primarily due to the long period of time that has passed. That said, by promoting the creation of an international forensic team tasked with excavating key sites of relevance to the Armenian Genocide, the international community would be taking steps against the perpetuation of the Armenian Genocide by providing legally and scientifically valid evidence which could not be denied with any authority by the Republic of Turkey. That said, a more open political climate would be required before such investigation could take place.

The Application of Forensic Bio-Archaeology to Genocide Investigations

The case of the Armenian Genocide highlights the importance of initiating international forensic investigations when allegations of genocide are made. Forensic bio-archaeology is a relatively new sub-discipline of the forensic

sciences that focuses on recovering forensic evidence from small and large-scale atrocities, ranging from domestic murder to genocide and crimes against humanity.⁴² It combines methods from forensic anthropology and forensic archaeology in order to interpret the spatial and temporal context of crime scenes. The forensic bio-archaeologist employs a unique foundation in physical anthropology, human pathology, traditional archaeology and taphonomy⁴³ to draw conclusions about the number and identity of victims, the mode of their demise, and the number of perpetrators involved, for example.

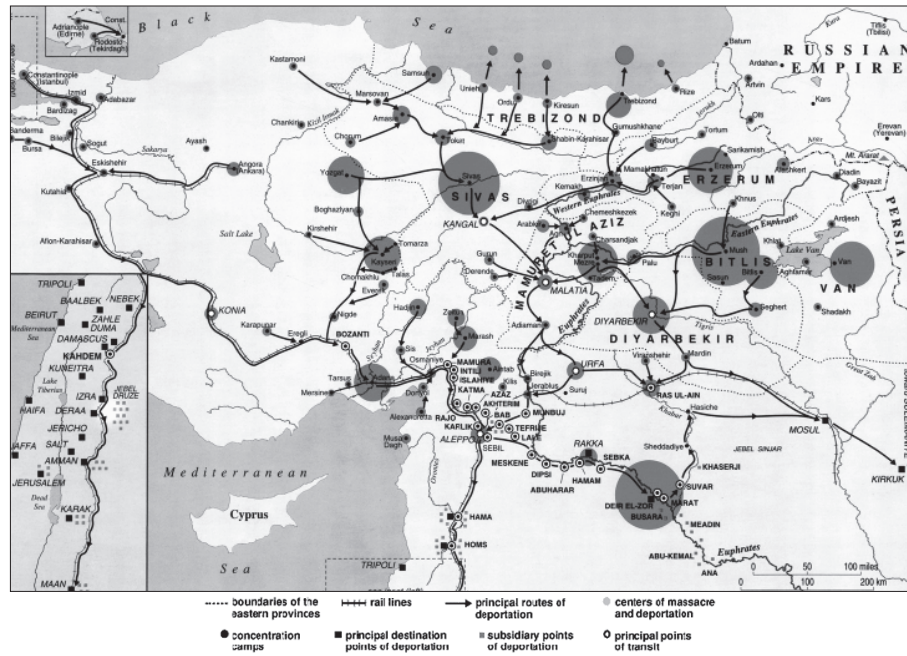
The ability of forensic bio-archaeologists to make these determinations depends largely on the period of time that passes between when the crime is perpetrated and when the forensic team is able to access the crime scene. There are several reasons for this, least of which is the ability of the perpetrators to access the crime scene at a later date in order to tamper with or obscure evidence. Decomposition of textiles and human remains, corrosion of metal artifacts, such as bullet casings, scavenging by carnivores and bioturbation⁴⁴ resulting from rodent and root activity are among the most common sources of information loss at a crime scene. In relation to the Armenian Genocide of 1915, all of these taphonomic factors have contributed to the depletion of forensic evidence. Thus careful evaluation of oral history and archival evidence is necessary to determine where evidence might still be found.

An Assessment of Archaeological Evidence Related to the Armenian Genocide

Based on this information, modern forensic bio-archaeologists⁴⁵ are interested in investigating the deportation routes and internment camps in Turkey and Syria in order to determine whether the archaeological record has preserved evidence of the mass deportation and extermination of Armenians. Figure 1.0 depicts the deportation routes used by the Turkish government in 1915, selected for their ability to move large columns of people long distances without coming into contact with Turkish villages.⁴⁶ The Turkish government, however, is reluctant to allow foreign investigation of these potential sites. The majority of the information pertaining to the daily experiences of the Armenians during the genocide comes from oral history and written memoirs. In examining these sources, certain patterns relevant to the perpetration of the genocide become apparent. Survivor testimony maintain that many Armenians died of starvation, dehydration and exhaustion during deportation, and so, have unmarked graves, if any. The likelihood of recovering useful forensic evidence from these victims is extremely unlikely, due to the extensive amount of time that has passed and the destructive effect of scavenging on the human remains. Furthermore, while the hot desert climate common during the summer months might mummify the remains, it must also be considered that the regions through which the deportees passed were subject to extreme winters. Thus the bodies would be subject to freezing and thawing events that greatly speed the overall destruction of DNA and other classes of reliable forensic evidence.⁴⁷

That said, many Armenians were victims of Turkish and Kurdish marauders who descended upon on the deportees in mountainous terrain, raping and killing many while looting the people of their remaining valuable possessions. In order to avoid alerting future deportees, it was necessary to hide the bodies of the marauders' victims, usually by means of burning, dumping the bodies in a nearby river or creating a mass grave. Mass remains⁴⁸ and bodies disposed of in rivers would be impossible to recover this long after the massacre. However, in instances where mass graves were created to hide the bodies of multiple victims, it is likely that a great deal of forensic evidence remains. As proof of this, the Turkish government continues to excavate mass graves that date to 1915 in towns where the

Figure 1.0: Armenian Deportation Routes

Armenian population was allegedly involved in the massacre of Turkish civilians.⁴⁹

There are several classes of forensic evidence⁵⁰ commonly preserved in mass graves. The first is forensic evidence pertaining to the mode of death. In the case of the Armenian Genocide, this will likely include sharp and blunt-force trauma apparent on the soft and hard tissue of the victims and on rare occasions, ballistics evidence such as cartridges, all of which are easily recovered by modern forensic bio-archaeological field methods.⁵¹ Under ideal circumstances, particularly a lack of spatial disturbance within the grave, this class of evidence can yield important information regarding the sequence of physical trauma and the identity of the perpetrator. Given that the Armenian Genocide occurred over ninety years ago, the nature and sequencing of the physical trauma would likely be granted more import because the primary goal of the investigation would prioritize understanding the nature of the atrocities over identifying individual perpetrators.

The second important class of forensic evidence pertaining to the Armenian Genocide is personal effects.⁵² During the process of deportation, the Armenians were generally stripped of their valuables, including jewellery, money, personal documents, and clothing, such that little, if any, personal effects would have remained on their person at the time of death. As a result, the process of determining the identity of the victims interred in the hypothetical mass graves would be extremely complicated. The presence of fetish items such as religious paraphernalia or healing charms, might be useful in determining whether the victims were Muslim or Christian, but these items are

likely missing. Likewise, it is highly unlikely that morphological characteristics could be used to determine with any reliability whether the victims were Armenian, Kurdish or Turkish. The recovery of uncontaminated DNA from hard tissue, such as the femur, is the only reliable means of determining identity.⁵³ However, even this option is problematic, as it would first require establishing a collection of DNA samples from the survivors' offspring for comparison with the DNA recovered from the victims.⁵⁴

The third relevant class of forensic evidence is the human remains. The existence of a mass grave containing human remains is likely indicative of a traumatic event, whether a natural disaster, health disaster, or crime against humanity. In examining the demography present in the mass grave however, it may be possible to distinguish the motivation behind the interment of the victims in a mass grave. For example, if the human remains demonstrate no noticeable trauma, it is likely that a health disaster, such as a plague or virulent flu virus, resulted in their deaths. Conversely, if a disproportionate number of women and children are present in the grave, it is likely that their deaths were the result of a selective process such as genocide or crimes against humanity, rather than war, natural disaster or disease. Likewise, if the remains of men are observed with bound hands and traumas to the hard tissue indicative of execution-style killing, a similar conclusion could be supported.

Bias in the archaeological record due to the passage of time means that it is highly unlikely that anything more than a minute fraction of the potential forensic evidence pertaining to the Armenian Genocide could ever

be recovered. That said, it is important to nonetheless encourage this type of forensic investigation in order to demonstrate to the international community, specifically future perpetrators, that committing genocide and crimes against humanity will not go unanswered. Furthermore, the relative scarcity of valid forensic evidence to be recovered in these excavations will demonstrate the importance of ensuring that forensic teams in the future have prompt access in instances where allegations of genocide and crimes against humanity are made.

Conclusion / Lessons for the Future

The Armenian Genocide is an important event for many reasons, one of which is the lesson it represents for future genocide investigations. Prompt forensic investigation is necessary to create a legal record that substantiates, where possible, the oral history and archival evidence that makes allegations of genocide. The case study of the Armenian Genocide demonstrates that in instances where prompt investigation is not possible, the continuation of cultural genocide is possible through the ongoing destruction of heritage sites and the creation of revisionist narratives intended to undermine the lived experiences of the victims. While forensic bio-archaeology is not alone in its ability to challenge historical revisionism, it is in a unique position to bring its findings to the international community in a way that imbues the evidence with legal and scientific validity that cannot be easily ignored. Thus the usefulness of forensic bio-archaeology may not have expired in the case of the Armenian Genocide. Instead, it might be useful to consider forensic bio-archaeological investigation as a vehicle for conflict resolution.

Primary Sources on Armenian Genocide

Armenian National Committee of America (ANCA) "The city of Ani, Armenian Monuments, The Treaty of Lausanne, and Turkey" (Report published online at <http://www.anca.org/ancadesk.php?adid=178>, 2003-11-08).
 Basaran, Cevat. *The Excavation of Van – Zeve Mass Grave* available online at: http://www.ermenisorunu.gen.tr/english/massacres/van_zeve.html
 Jernazian, Ephraim K. *Judgment Unto Truth: Witnessing the Armenian Genocide*. Translated by Alice Haig. (New Brunswick: Transaction Publishers, 1990).
 Miller, Donald E. and Lorna Touryan Miller *Survivors: An Oral History of the Armenian Genocide*. (Los Angeles, USA: University of California Press Ltd., 1993).
 Miller, Donald E. and Lorna Touryan Miller "An Oral History Perspective on Responses to the Armenian Genocide." *The Armenian Genocide In Perspective*. Edited by Richard G. Hovannisian. (Oxford, UK: Transaction Books, 1986): Pp. 187-203.
 Moranian, Suzanne Elizabeth "Bearing Witness: The Missionary Archives as Evidence of the Armenian Genocide." *The Armenian Genocide: History, Politics and Ethics*. Edited by Richard G. Hovannisian. New York, NY: St. Martin's Press, 1992): Pp. 103-128.
 Morgenthau, Henry *The Murder of a Nation* (USA: Ararat Press, 1982).
 Shirinian, Lorne December *The Impact of the Armenian Genocide: Eighty-three Years of Survival and Memory in the Armenian Diaspora*. Lectures and Papers in Ethnicity, Royal Military College of Canada. (Canada: University of Toronto, December 1998).

Secondary Sources on Armenian Genocide

Astourian, Stephan H. "Modern Turkish Identity and the Armenian Genocide." *Remembrance and Denial: The Case of the Armenian Genocide*. Edited by Richard G. Hovannisian. (Michigan: Wayne State University Press, 1998): Pp. 23-49.
 Balakian, Peter *The Burning Tigris: The Armenian Genocide and America's Response*. (New York, NY: Perennial Books,

2003).

Dadrian, Vahak N. *The Key Elements in the Turkish Denial of the Armenian Genocide: A Case Study of Distortion and Falsification*. (Toronto, Canada: The Zorian Institute for Contemporary Armenian Research and Documentation, 1999a).

Dadrian, Vahak N. *Warrant for Genocide: Key Elements of Turko-Armenian Conflict*. (New Brunswick: Transaction Publishers, 1999b).

Dadrian, Vahak N. *The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict From the Balkans to Anatolia to the Caucasus*. (USA: Berghahn Books, 1995).

Dadrian, Vahak N. "The Documentation of the World War I Armenian Massacres in the Proceedings of the Turkish Military Tribunal." *International Journal of Middle East Studies* 23, 4 (1991): Pp. 549-576.

Dobkin, Marjorie Housepian "What Genocide? What Holocaust? News From Turkey, 1915-1923: A Case Study." *The Armenian Genocide In Perspective*. Edited by Richard G. Hovannisian. (Oxford, UK: Transaction Books, 1986): Pp. 97-109.

Foss, Clive "The Turkish View of Armenian History: A Vanishing Nation." *The Armenian Genocide: History, Politics and Ethics*. Edited by Richard G. Hovannisian. (New York, NY: St. Martin's Press, 1992): Pp. 250-279.

Gluck, Sherna Berger "What's so Special About Women? Women's Oral History." *Women's Oral History: The Frontiers Reader*. Edited by Susan H. Armitage, Patricia Hart and Karen Weathermon. (USA: University of Nebraska Press, 2002): Pp. 3-26.

Guroian, Vigen "Collective Responsibility and Official Excuse Making: The Case of the Turkish Genocide of the Armenians." *The Armenian Genocide In Perspective*. Edited by Richard G. Hovannisian. (Oxford, UK: Transaction Books, 1986): Pp. 135-152.

Höss, Annette "The Trial of Perpetrators by the Turkish Military Tribunals: The Case of Yozgat." *The Armenian Genocide: History, Politics and Ethics*. Edited by Richard G. Hovannisian. (New York, NY: St. Martin's Press, 1992): Pp. 208-221.

Hovannisian, Richard G. "Denial of the Armenian Genocide in Comparison with Holocaust Denial." *Remembrance and Denial: The Case of the Armenian Genocide*. Edited by Richard G. Hovannisian. (Michigan: Wayne State University Press, 1998): Pp. 201-235.

Hovannisian, Richard G. "The Historical Dimensions of the Armenian Question, 1878-1923." *The Armenian Genocide In Perspective*. Edited by Richard G. Hovannisian. (Oxford, UK: Transaction Books, 1986a): Pp. 19-41.

Hovannisian, Richard G. "The Armenian Genocide and Patterns of Denial." *The Armenian Genocide In Perspective*. Edited by Richard G. Hovannisian. (Oxford, UK: Transaction Books, 1986b): Pp. 111-133.

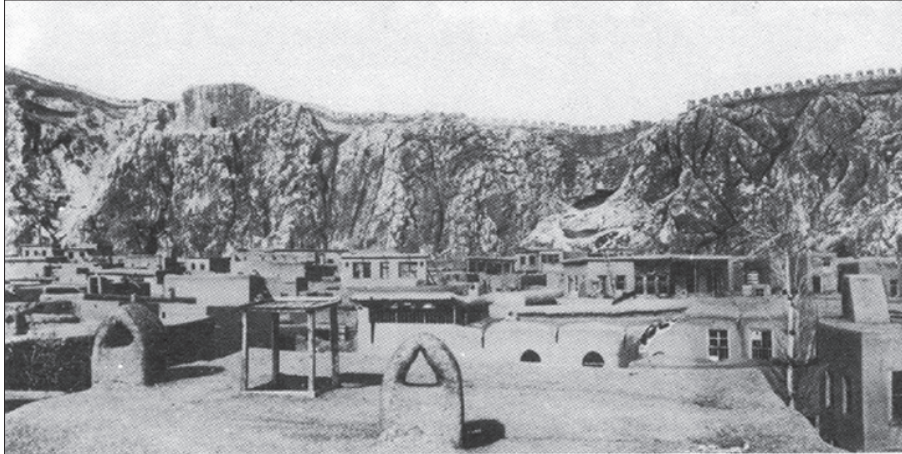
Hovannisian, Richard G. "Genocide and Denial: The Armenian Case." *Toward the Understanding and Prevention of Genocide: Proceedings of the International Conference on the Holocaust and Genocide*. Edited by Israel W. Charny. (London: Westview Press, 1984): Pp. 84-99.

Kiernan, Ben. "Pol Pot and Enver Pasha: A Comparison of the Cambodian and Armenian Genocides," in Levon Chorbajian and George Shirinian, eds., *Studies in Comparative Genocide* (London: Macmillan, 1999), Pp. 165-181.

Kuper, Leo "The Turkish Genocide of Armenians, 1915-1917." Pp. 43-59. *The Armenian Genocide In Perspective*. Edited by Richard G. Hovannisian. (UK: Transaction Books, 1986).

Libaridian, Gerard J. "The Ultimate Repression: The Genocide of the Armenians, 1915-1917." Pp. 203-235. *Genocide and the Modern Age: Etiology and Case Studies of Mass Death*. Edited by Isidor Wallimann and Michael N. Dobkowski. Contributions to the Study of World History, Number 3. (New York: Greenwood Press, 1987).

Malkasian, Mark "The Disintegration of the Armenian Cause in

Les Turcs sont passés là. Tout est ruine et deuil
Victor Hugo

After ravaging Ani, it was Van's turn to suffer Turkish vandalism. Situated in the Tosp region of historic Vaspurakan province east of Lake Van, Van (Tosp, Tushpa, Yervandavan) was founded in 9th century B.C. by the Armenian king Sarduri I and was one of the oldest capitals of Armenia. The Armenian population of Van had suffered several mass slaughters but had survived until the 20th century. They resisted the genocidal Turks in 1915 and were saved, but in 1918 the entire Vaspurakan province fell under Turkish hoofs and the population was forced to leave their home for almost three thousand years. The Turks started the frenzied destruction of the empty city and save for some mosques, all the buildings of the city were razed to the ground.

the United States, 1918-1927." *International Journal of Middle Eastern Studies* 16 (1984): 349-365.

Melson, Robert "Provocation or Nationalism: A Critical Inquiry into the Armenian Genocide of 1915." *The Armenian Genocide In Perspective*. Edited by Richard G. Hovannisian. (Oxford, UK: Transaction Books, 1986): Pp. 61-84.

Power, Samantha *A Problem From Hell: America and the Age of Genocide*. (New York, NY: Basic Books, 2002).

Smith, Roger W. "The Armenian Genocide: Memory, Politics and the Future." *The Armenian Genocide: History, Politics and Ethics*. Edited by Richard G. Hovannisian. (New York, NY: St. Martin's Press, 1992): Pp. 1-20.

Suny, Ronald Grigor *Looking Toward Ararat: Armenia in Modern History*. (Indianapolis: Indiana University Press, 1993).

Secondary Sources on Forensic Bio-archaeology

Byers, Steven N. *Introduction to Forensic Anthropology: A Textbook (USA: Allyn & Bacon, 2002)*.

Haglund, William D., Melissa Connor and Douglas D. Scott "The Archaeology of Contemporary Mass Graves." *Historical Archaeology* 35, 1 (2001): 57-69.

Jessee, Erin "Exhuming Conflict: Some Recommendations for the Creation of a Series of Experimental Mass Grave and Mass Grave-Related Test Sites." (Unpublished M.A. Thesis from Simon Fraser University, Burnaby BC, 2003).

Mierzwinska, Marta. Personal Communication about ongoing M.Sc Thesis on the applicability of forensic archaeological investigation to the Armenian Genocide – Bournemouth University.

Primary Sources on Genocide and Crimes Against Humanity

Genocide Convention "The Genocide Convention" text online at Prevent Genocide International:
<http://www.preventgenocide.org/law/convention/text.htm> (1951).

Secondary Sources on Genocide and Crimes Against Humanity

Chalk, Frank and Kurt Jonassohn. *The History and Sociology of Genocide: Analyses and Case Studies*. (USA: Yale University Press, 1990).

Jones, Adam. "Gendercide and Genocide," *Journal of Genocide Research* 2, 2 (2000): Pp. 185-211.

Lemkin, Raphael *Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress*. (New York, NY: Howard Fertig, 1973).

Mann, Michael *The Dark Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing* (USA: Cambridge University Press, 2005).

Minow, M. "Vengeance and Forgiveness." *Between Vengeance and Forgiveness: Facing History After Genocide and Mass Violence*. (Boston, USA: Beacon Press, 1998): Pp. 9-24.

Robertson, Geoffrey *Crimes Against Humanity: The Struggle for Global Justice*. (USA: The New Press, 2002).

Footnotes

¹ It is important to note that the atrocities committed by the Turkish government during the Armenian Genocide of 1915 did not solely affect the Armenian people. Today, there is a significant Assyrian diaspora community that also has documented massacres, forced deportations and other atrocities committed by Turkish officials against its communities. The Greek Christians have made similar allegations against the Turkish government. That said, the majority of the available literature comes from Armenian sources and so, is concerned primarily with the lived experiences of its people. The use of the Armenian case study is in no way an attempt to diminish or ignore the

experiences of any of these minority populations.

² Chalk and Jonassohn, 1990, 249.

³ Power, 2002.

⁴ Quote taken from p. 143 of Guroian, Vigen "Collective Responsibility and Official Excuse Making: The Case of the Turkish Genocide of the Armenians." *The Armenian Genocide In Perspective*. Edited by Richard G. Hovannisian. (Oxford, UK: Transaction Books, 1986): Pp. 135-152.

⁵ Balakian, 2003.

⁶ IBID.

⁷ Power, 2002.

⁸ Dadrian, 1999b; Hovannisian 1998; Power 2002.

⁹ Kuper 1986; Power 2002.

¹⁰ Balakian, 2003.

¹¹ Dadrian, 1999b; Miller and Miller, 1993.

¹² IBID.

¹³ Dadrian, 1999b; Hovannisian 1998; Jernazian 1990; Power 2002.

¹⁴ Jones, 2000.

¹⁵ Miller and Miller, 1993.

¹⁶ IBID.

¹⁷ IBID.

¹⁸ Miller and Miller, 1993

¹⁹ It is important to note that not all incidences of kidnapping were committed with violent intent. In many instances, Armenian women and children were forcibly or voluntarily taken in by Muslims in an attempt to save them from certain death. Young attractive women were commonly taken for marriage, while young children often served the families who sheltered them. That said, such "acts of kindness" were often accompanied by forced conversion to Islam and the rejection of Armenian language and culture, thus representing a subtle form of cultural genocide. For further information, see Miller, Donald E. and Lorna Touryan Miller *Survivors: An Oral History of the Armenian Genocide*. (Los Angeles, USA: University of California Press Ltd., 1993).

²⁰ Miller and Miller, 1993.

²¹ The most comprehensive collection of oral history pertaining to the Armenian Genocide can be found in Miller, Donald E. and Lorna Touryan Miller *Survivors: An Oral History of the Armenian Genocide*. (Los Angeles, USA: University of California Press Ltd., 1993). It is important to note, however, that Armenian oral history is predominantly perpetuated by women, while autobiographical accounts and other more public acts of witnessing are commonly perpetuated by men.

²² Several autobiographical accounts of the Armenian Genocide have been written by surviving members of the Ottoman Armenian community. The most celebrated of these include: Hartunian, Vartan *Neither to Laugh nor to Weep: A Memoir of the Armenian Genocide by Abraham H. Hartunian* (USA: National Association for Armenian Studies and Research, Armenian Heritage Press, 1986) and Jernazian, Ephraim K. *Judgment Unto Truth: Witnessing the Armenian Genocide* (USA: Transaction Publishers, 1990).

²³ In addition to writing a number of letters condemning the atrocities committed by the Young Turks against the Armenians, Morgenthau also published his memoirs entitled *The Murder of a Nation*, Morgenthau 1982.

²⁴ Gluck, 2002.

²⁵ IBID.

²⁶ Gilmore, 2001.

²⁷ IBID.

²⁸ Dadrian, 1999a

²⁹ Morgenthau, Henry *The Murder of a Nation* (USA: Ararat Press, 1982).

³⁰ Akçam, 2005.

³¹ In writing this, I am fully aware that the legal and academic institutions necessary to support an international investigation of allegations of genocide in Turkey were not

available. The application of forensic archaeology to the investigation of atrocities such as crimes against humanity, war crimes and genocide did not begin until the 1960s. Likewise, at the time of the Armenian Genocide, the term "genocide" had yet to be invented. The international legal community had yet to expand its understanding of international law to include intervention in instances where states were seen to be abusing their power at the expense of minority populations. Nonetheless, had these institutions been in place, international forensic archaeological expertise would have been uniquely positioned to validating survivor testimony.

³² These excavations were overseen by Dr. Cevat Basaran (Archaeologist) who made public his findings in several academic publications and museum exhibits, all of which are in Turkish. As a result, I have only been able to access his work via internet sites dedicated to the denial of the Armenian Genocide, specifically: *The Armenian Issue: Allegations Versus Facts* available at

<http://www.ermenisorunu.gen.tr/english/index.html>,

The Armenian Terror available at http://65.254.38.202/~ermeni/html/main_page.html,

and *Armenian Allegations: Myth and Reality* available at

<http://www.karabakh.gen.az/index.php?PHPSESSID=9e3a646c5d27f2f0894aa123504f5545>.

³³ *IBID.*

³⁴ *IBID.*

³⁵ It is important to note that while traditional forensic anthropological methods do include the use of distinct morphological characteristics to determine general racial categories, including Caucasian, African or Asian/First Nations ancestry, such "scientific" techniques are extremely controversial and limited due to their racist origins and the degree of overlap between the aforementioned "distinct" racial types. In order to distinguish ethnicity, measurements are commonly taken from several points on the skull, including, the width and length of the nose, the shape of the eye orbits, and the shape of the hard palate and teeth. However, this is far from an exact science and has been largely abandoned, due to the realization that its applicability is limited and cannot be used to determine ethnicity and other aspects of individual or community identity. For further reading, see: Byers, Steven N. *Introduction to Forensic Anthropology: A Textbook* (USA: Allyn & Bacon, 2002).

³⁶ In execution-style killings performed at close range, the bullet enters at the back of the head leaving a small, bullet-shaped entrance wound and then exits out the front of the head, leaving a much larger, fractured hole.

³⁷ Basaran, Cevat. *The Excavation of Van – Zeve Mass Grave* available online at: http://www.ermenisorunu.gen.tr/english/massacres/van_zeve.html

³⁸ The "Revolt of Van" is a common event cited by the Turkish government as proof of the internal threat posed by Armenians in Ottoman Turkey. That said, contention exists over accuracy of reports of this rebellion. While the Turkish government claims that revolts of this nature were unprovoked and resulted in the deaths of thousands of Turkish and Kurdish civilians, most Armenian and North American scholars question whether this rebellion, among others, ever happened. For more information see: Hovannisian, Richard. *Armenia on the Road to Independence 1918* (1967).

³⁹ This information is based on personal experience in Eastern Turkey, specifically the Van Museum which contains an entire section, including recommended books for further reading, and human skeletal remains recovered from the mass grave exhumations, devoted to the alleged Armenian massacres of Ottoman civilians during the Russian occupation of Van.

⁴⁰ Once again, this information is based on personal experience in Eastern Turkey where Armenian archaeological sites such as the ancient capital of Ani were observed in conjunction with educational signs describing their construction by Seljuk rulers around 1100 CE. The structures at Ani, particularly the churches are clearly not Muslim due to the presence of anthropomorphic frescos and stone carvings depicting such Biblical scenes as Adam and Eve in the Garden of Eden. Human representations are forbidden in Muslim art and while efforts have been made to deface these figures, they are nonetheless clearly recognizable. An online article by Dickran Kouymjian at <http://www.karabakh.gen.az/index.php?PHPSESSID=9e3a646c5d27f2f0894aa123504f5545> gives further information on the destruction of Armenian historical monuments.

⁴¹ This report is available online at:

<http://www.anca.org/ancadesk.php?adid=178>

⁴² Skinner et al, 2003.

⁴³ The term "taphonomy" refers to a highly specialized science focusing on the way in which objects decompose due to a variety of environmental, chemical and human factors.

⁴⁴ The term "bioturbation" refers to the mixing of sediment by burrowing organisms, such as rodents and trees.

⁴⁵ Mierzwinska 2003; Jessee 2003.

⁴⁶ The original version of this map is available online through the Armenian National Institute at:

<http://www.armenian-genocide.org/map-full.html>.

⁴⁷ Byers 2002.

⁴⁸ The term "cremains" refers to the remains of a deceased person after cremation.

⁴⁹ For information on the work of Dr. Cevat Basaran, see *The Armenian Issue: Allegations Versus Facts* available at <http://www.ermenisorunu.gen.tr/english/index.html>, *The Armenian Terror* available at http://65.254.38.202/~ermeni/html/main_page.html, and *Armenian Allegations: Myth and Reality* available at

<http://www.karabakh.gen.az/index.php?PHPSESSID=9e3a646c5d27f2f0894aa123504f5545>.

⁵⁰ For more information pertaining the various classes of evidence pertaining to mass grave exhumations, see Jessee, Erin "Exhuming Conflict; Some Recommendations for the Creation of a Series of Experimental Mass Grave and Mass Grave-Related Test Sites." (Unpublished M.A. Thesis from Simon Fraser University, Burnaby BC, 2003): pp. 77-86.

⁵¹ Haglund et al. 2001.

⁵² Jessee, 2003.

⁵³ Byers 2002.

⁵⁴ *IBID.*

Deir Zor and Margadeh, A Spiritual Journey

By Dikran Arouchian

Deir Zor's St Martyrs Armenian Apostolic church

During the last few days of April of 2006, I had the opportunity to visit my birthplace, Damascus, Syria, and see my sister and her grown-up children in Aleppo. When I told my family that I also hoped to visit Deir Zor, my sister's son took it upon him to make my dream a reality. That's how we set out for Deir Zor on a Friday with an immense desire to fulfill a spiritual obligation. For me, travelling 2,000 km in two days seemed like an impossible journey, but thanks to my nephew, I was able to uphold my vow in memory of my ancestors and countless Armenian martyrs.

Deir Zor

My sister Angèle, her son Raffi and I made our way south early in the morning and through the Yeprad's western side, we reached the town of Raqqah. We continued south and set foot in Deir Zor around noon. The first thing we did was visit Deir Zor's St Martyrs Armenian Apostolic church. After ringing the bell twice, we were greeted by the church's keeper, Dikran Garabedian, who informed us that he took care of the church with his wife and three children. It was during this discussion that I heard a conversation in Armenian coming from a room nearby. In a hall assigned to HMEM, a group of local Armenian children were taking Armenian lessons. The scene was heartbreaking and what I was hearing even more so. The Armenian teacher, Rosine Basmadjian, travelled from Aleppo to Deir Zor every Thursday, voluntarily taught the children on Friday mornings, and travelled back the same day. Certainly, this woman was also fulfilling a spiritual obligation, which she

achieved every week, with her own car, cutting through an entire desert...

My emotions began to flow despite myself. At that moment, everything began to take on a different meaning. I walked around the church in silence, taking pictures with loved ones, and all I could think about were my grandfather's stories, now several decades old...

At the same time, I began to think about all of the stories written by foreign witnesses.

From Deir Zor, we headed north and reached the region of Siar, where, according to a German doctor's account, thousands of Armenian women, girls and children were burned alive by Turks during the forced marches of 1915. Unable to deal with what he had seen, the doctor mounted his horse and fled north, yet even hours later, still persistently heard the blood-drenched cries of the burning girls.

"I don't want to go to church."

As I was pondering these sad stories, my thoughts were abruptly interrupted with something my grandmother used to say: "I don't want to go to church." I had heard this statement many times and had found it so weird that one day, still a child, I gathered the courage to ask my grandmother why she refused to attend church, even for a relative's funeral. I used to find it unacceptable because almost all of my friends went to church with their grandmothers, and I felt a little embarrassed.

My grandmother would not answer my question at first, but after much persistence, this is the story she told

Dawn. Lake Van

me. "On Christmas eve, January 5th, 1895, we went to Ourfa's famous 'Sourp Asdvadzazna' church, where more than 3,000 Armenians had gathered. I was barely seven back then. Suddenly, during Divine Liturgy, Turks swarmed around us. The church's doors were quickly blocked and the church set on fire. People began to panic. I don't know how I had reached the roof, when smoke began to billow from all sides, and from the church's windows, a river of charred human remnants flowed out... This is not a tale my sweetie, it's what I saw with my own eyes. Do you now understand my Dikran why I can't enter a church? From that day on, I was left an orphan in an orphanage... How can I forget what happened, how can I enter a church when I still hear the cries of the burning victims? I could never forget that horrific scene..."

Margadeh

We reached Margadeh the same day a little past two in the afternoon. Meanwhile, my nephew's colleague, one of the area's tribe chiefs, had joined us. Raffi had spoken to him earlier and had informed him of our planned Deir Zor visit. He had promised to meet us in Margadeh and considered our visit an honour.

Margadeh is a hilly region where there is a high mound that splits from the road and behind which, during the Genocide Turks would drag Armenians out of the forced marches and massacre them. In the early 90s, Margadeh was ascertained a mass grave for thousands of Armenians, whose remains are still unburied in the sand. It was during those years that His Holiness, Karekin I, Catholicos of the Armenian Catholicosate of the Great House of Cilicia (and later Catholicos of all Armenians), had a chapel erected on that hill in memory of all the victims. Presently, a local, Nashme Alawi, is the chapel's caretaker. We had just met him when, all of a sudden, a few Arab men approached Alawi and took him aside. After informing us with a hand signal that everything was in order, he explained that these men were members of the local secret service and always investigated when they noticed foreign cars to make sure that the visitors were not Turks that might be a threat to the area.

Led by the Syrian caretaker, we saw the skeletal remains of slaughtered Armenians of Margadeh. He showed us the tunnel in which Turks had murdered thousands of Armenians. When we looked into the large opening of the dark tunnel, we could see heaps of unburied skeletal cadavers. Around the area, you can still unearth Armenian

bones just by lightly digging.

Alawi's descriptions were so real that it seemed as though time stood still. 91 years had not succeeded in silencing the truth. "My grandmother was Armenian, her name, Mariam Mourad," suddenly added Alawi, taking us all by surprise. "Mariam Mouradian?" I asked myself.

The Armenian Saint

From Margadeh we headed northeast and reached the region of Hassaké and made our way to Ras El-Ein, and then to Tel Abyad (white hill), where the tribe chief resided. He insisted we rest at his house, especially since it was already dark out. During our stay, his brother and sister-in-law came for a visit, and when his brother's wife found out we were Armenian, she suddenly livened up and told us that one of her father's wives was Armenian and had recently passed away from old age. "On the second day of her burial, as per our tradition, a group of women and I went to visit her grave and were left stunned. From my father's Armenian wife's grave, a bright light emanated towards the sky, and it was such a marvellous light that we all believed a miracle was taking place. At that moment, we acknowledged that my father's Armenian wife was a Saint," said the women, as we looked on astounded.

Western Armenia

We spent the night at the tribe chief's house. The first thing I did when I woke up early in the morning was go out to the veranda. Right before me spanned a vast, barb wired territory. A large Turkish flag wavered, and I realized we were very close to the Turkish border and that I was looking at a tiny part of Western Armenia, part of our ancestral lands, cut-off by Turkish barbed wire. That's when I lost it. The day's events, everything I saw and heard were boiling inside me and began to erupt. Do I curse at Turkey or do I lament the plight of Armenians? I was still deep in my thoughts when the tribe chief joined me. Reading my mind, he proceeded to explain that we were currently at one of Turkey's main points of entry, only 45km away from Ourfa. Ourfa! What a weird coincidence! My previous day's pilgrimage seemed blessed by my grandfather, whose birthplace I stood in front of, and I felt it was with his eyes that I was staring at one of our motherland's cherished regions, wickedly snatched from us.

(Translated by Tina Soulahian)

Turkey's Deep State and Democracy

An Interview with Turkish Scholar Taner Akçam

By Tina Soulahian

During a short visit to Montreal for a lecture on his new book, **A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility**, Turkish scholar Taner Akçam took the time to share his opinion and thoughts on the recent English publication of his book, Hrant Dink's assassination, and the current internal struggle in Turkey.

A historian and professor at the Center for Holocaust and Genocide Studies at the University of Minnesota, Akçam is no stranger to problems with Turkish authorities, fleeing the country in the 1970s as a political refugee. He now has two lawsuits filed against him in Turkey.

Akçam is currently working on several book projects with Genocide scholar Vahakn Dadrian, one of which will be published this summer in Turkish in Turkey on the post-Genocide military tribunals in Istanbul. A major contribution to Genocide research, this book will include original indictments, verdicts and trial sessions. An English version is also in the midst.

Tina Soulahian: *How was the book received in Turkey compared to other milieus?*

Taner Akçam: Silence. Complete silence. The first edition was published in Turkey in 1999 and has not been reviewed by one single scholar. Not even the media. Only the infamous Sukru Elekdag, a former Turkish Ambassador to the United States, wrote a column in 2004, which I believe asked: "aren't there any scholars in Turkey willing to dare to critique Taner Akçam for writing in his book that the Armenians were killed because they were Armenian?" Still, there was no response, no critique, nothing.

T.S.: *Were you expecting it to be that way or were you expecting a completely different outcome?*

T.A.: Well, it would have been better if there had been some critiques of course. I think it's very difficult to criticize or review my book from a denialist perspective for two reasons. The first reason is because of how I use my sources. To challenge them, they have to find the sources and prove that I misquoted or misinterpreted certain documents. This is very difficult because we know that as critical scholars in Turkey, we are working with zero tolerance. There is no tolerance for us and we have to be very careful with we are doing.

Accordingly, I can show how a lot of articles are consciously distorted from the original Ottoman documents through misuses, misquotes and wrong translations. Even the German and American documents they used are wrongly translated into Turkish.

I believe that the other reason is that the arguments I make are very strong, and because of that there was no book review in Turkey, although I am expecting a sort of critique.

T.S.: *What about anywhere else?*

T.A.: There is no scholarly book review until now. There are news articles in papers such as the New York Times, Philadelphia Inquirer, the New Yorker, the Economist, and they're all very positive. I was also told from my scholarly friends that this was state of the art in its field, so I don't know what critique will come, but I'd love to have a certain critique.

T.S.: *What about Armenian circles, was it mostly positive?*

T.A.: Very positive. I value for example Vahakn Dadrian's opinion. He read my book and found certain mistakes, misquotes, but his overall comment was "I like your approach." I also received some critique for my analysis of the period between 1919-1921, because I analyzed this period a little differently from the genocide process. I argue that even though the power relation during that period was not equal, the Turkish army was stronger than the Armenian army; the underlying logic for both parties was to sort of clean their territories from the other, so an almost ethnically cleansed nation-state would be established on each territory. This was my approach for that period and it still is my approach. I know that among Armenian scholars, there are two differing opinions on that topic.

T.S.: *Post Dink's assassination, how do you define Turkey's present interior state?*

T.A.: Hrant Dink was assassinated because he was Armenian. This must be underlined. His being Armenian was very important for making him a target, because his newspaper, Agos, was a constant reminder to the Turkish authorities that there is an Armenian minority in Turkey and that this Armenian minority is proud of being Armenian and is proud of being Turkish citizens. It was the Agos policy and necessitated a new definition of Turkishness, which acknowledges Armenians as equal other citizens of the country, and is contrary to the existing current mindset of the Turkish state.

Secondly, Agos' existence was also a constant reminder of 1915 and Turkey has to face its own history. Because of all these reasons, he was targeted, but there is another story to Hrant Dink's assassination. He was also in the middle of a battlefield that has nothing to do with him being an Armenian. He was outspoken in the name of Turkish democracy. He was a human rights activist, he was pro European Union and he was really one of the most outspoken leaders of the Turkish democracy movement.

However, there is on the other side, a military bureaucratic power, a group circle, which in Turkey, we call the 'deep state.' [The deep state] is mostly a military organization that is supported by a network connected to the bureaucracy, such as the justice system, the media. This deep state still controls the Turkish state. They don't want Turkey to be part of the EU because it will cause them to lose their power and they don't want to relinquish

their grip on power and want to stop this democratisation process.

There was a turning point in that regard, because this military and bureaucracy never believed that admission to the EU would be possible. They thought that the anti-Turkic element and anti-Muslim sentiment in Europe would stop Turkey's application. That's why they never openly opposed Turkey's membership to the European Union. It was when the EU decided to make Turkey a member that this deep state started to organize a targeted campaign for stopping this democratisation process. They organized a lot of civil society organisations that they called a grassroots movement. These aggressive, ultra-nationalist Turkish factions within Turkish civil society are being mobilized, instigated and propagated by this military and deep state.

The current Islamist government party is between these two blocks: the democracy movement and the military bureaucracy, and they don't know how to act. For the past two years, they were so scared that they caved in and stopped the democratisation movement. They stopped the social reforms and developed a very nationalist language. I remember when Erdogan, during his first year of government, never used the 'so-called genocide.' He used 'genocide' as a term and started to be a part of the radicalisation campaign regarding the recognition of the Armenian genocide. Not only did he do so in that regard, but also with the Kurdish issue and other basic questions.

They got a message from Dink's funeral where 150,000 people went on the street and chanted "we all are Armenian." This was amazing for them also. Now there is another movement. They are trying to move again in their reform course. For example, the first sign came with the Kurdish question; the proposal that they are going to talk with the North Iraqi Kurds, which is vehemently being opposed by Turkish generals. I think we will experience a tension between the existing ruling party and the military and bureaucracy with the Kurdish question as we experienced with the Cyprus question. We can also hope that if the ruling party continues this policy, they can bring up certain openings in the Armenian matter also.

T.S.: In our last interview about two years ago, you discussed how the democratisation process might be the only way to get people in Turkey to learn about the genocide. Do you think that Hrant Dink's assassination projected that movement forward?

T.A.: It is very difficult to make an assessment at this moment. Yet, we know that there is a battle. Until Dink's assassination, it was not so clear. Now, the parties are defining themselves in a very clear way and Hrant's assassination was in that sense a symbol. There are now Turks in Turkey chanting that "we all are Armenians," and there are Turks in Turkey chanting "we are all Ogun Samast," which is the name of the murderer. In a stadium during a soccer game, ultra-nationalist chanted that they "are all Ogun Samast," meaning they are all murderers. So, Hrant's assassination was a sort of eye opener and at this moment, the discourse in the media is still strongly programmed, it can't change.

But with Dink's assassination, it came out that the police and gendarmerie were strongly involved in this assassination process. Hrant's assassination was known by police for three to four months even before the fact. This created a certain shock in Turkish society and it has nothing to do with the Genocide or Armenians. People lost their basic trust in the government. How can you live in Montreal if you know that the police in Montreal support organized mur-

Taner Akcam and novelist Elif Shafak

ders? Every people should have basic trust in the police and government responsible for their security. If you see on Turkish television that the police are taking pictures with the murderer with a Turkish flag in his hand, and that they are proud of him, this an outrageous shock for an individual who thinks, "Oh! My God, how can I trust the police?"

This is the important moment and also, the first time in Turkey that some police, gendarmerie officers and bureaucrats have been removed from their posts, because of the outrage. Not the big guys, but we are still expecting other dismissals. I think that at least Hrant's assassination can help the democracy movement. Although it doesn't have any political leadership, it will show itself in certain political formations.

T.S.: There was new wave of freedom of thought of freedom of speech, do you think that this will be catapulted even further or will there be civil strife?

T.A.: Everything is possible. Everything depends on how the military will react, how the governing party, Erdogan's party, continues its policy. Everything also depends on what the United States and Europe decide. There is a very pessimistic reality today, where almost all important intellectuals are under police security now. Orhan Pamuk left Turkey. Their lives are threatened and there is a serious problem of security.

This is my assessment; if the governing party continues its reform course, they will receive new support, which would hinder the strife between the two factions. And if the military can't get any support from the United States or from Europe, but mostly from the United States, they cannot dare increase their fight with Turkish society. America is making it very clear that they are not going to allow any military, bureaucratic, authoritarian regime in Turkey.

TURKS ARE EVICTING NATIVE CHRISTIANS

Greeks and Armenians Driven From Homes and Converted by the Sword, Assert Americans.

Special Cable to THE NEW YORK TIMES

ATHENS, July 11. (Dispatch to the London Morning Post) - American travelers coming from Turkey have given such eyewitness accounts of the treatment of the Christian population as fully bear out reports received here from native sources to the effect that the Christians in the Ottoman Empire have never been in such stress and peril since the Turk first invaded the Byzantine Empire.

Both Armenians and Greeks, the two native Christian races of Turkey, are being systematically uprooted from their homes en masse and driven forth summarily to distant provinces, where they are scattered in small groups among Turkish villages and given the choice between immediate acceptance of Islam or death by the sword or starvation. Their homes and property meanwhile are being immediately taken possession of by immigrants from Macedonia.

Throughout the vilayets of Erzerum, Van, Bitlis, Diarbekir, Harput, Sivas, and Adana the Armenians have been pitilessly evicted by tens of thousands and driven off to die in the desert near Konia or to Upper Mesopotamia or the Iberian desert. These figures do not include thousands massacred by the Kurds or hanged without trial by the Turkish authorities all over Armenia.

The Greeks are faring little better, except

that they are not being massacred. Apart from the hundred and eighty thousand who last year were driven out of their homes in Thrace and Asia Minor and deported to purely Turkish districts without being allowed to take with them more than clothes on their backs. Fifty-six thousand thus have been evicted from the Gallipoli Peninsula and both shores of the Dardanelles, fifteen thousand from Pinkipo Islands, forty-two thousand from Thrace up to the suburbs of Constantinople, nineteen thousand from Ismid Province, sixty thousand from the vilayet of Bremussa and this wholesale uprooting of the native population is increasing in extent and ferocity.

Able-bodied men are being drafted into the Turkish Army, and the rest broken up into little groups and distributed among Turkish villages of Asia Minor, care being taken to break up families and separate women and girls from their friends and relatives. Children are being kidnapped by the wholesale along the route of those wretched exiles, to be brought up as Moslems, and girls are given in so-called marriage to Turkish peasants.

The remaining adults have to choose between death and apostasy.

It is safe to say that unless Turkey is beaten to its knees very speedily there will soon be no more Christians in the Ottoman Empire.

Կարս, Տեկոր գիւղ, Ար. Երրորդութիւն եկեղեցի, 5-րդ դ. դիտում՝ հարաւ-արեւմուտքէն (նկ. 1900-ական թթ.)
Kars, village de Tekor, l'église Sainte-Trinité Ve s, vue Sud-Ouest (photo 1900 S. Karapetian)
Kars, village of Tekor, Sb. Yerrortoutioun (Holy Trinity) Church, 5th c., South Western view (photo 1900)

Կարս, Տեկոր գիւղ, Ար. Երրորդութիւն եկեղեցիի մնացորդները, դիտում՝ հարաւէն (նկ. 2004 թ. Ս. Կարապետեան)
Kars, village de Tekor, ruines de l'église Sainte-Trinité, vue Sud-Ouest (photo 2004 S. Karapetian)
Kars, village of Tekor, ruins of Sb. Yerrortoutioun (Holy Trinity) Church (photo 2004, S. Karapetian)

ETHNOCIDE :

le Meurtre d'une Culture

Le terme et sa signification

Le génocide est un crime au champ d'application très large. Raphael Lemkin, principal auteur du projet sur la Convention des Nations Unies sur le génocide, entendait déjà sous le terme "génocide" la destruction totale d'une nation ou d'un peuple, ne se limitant pas à l'extermination physique des personnes ; le génocide, écrivait Lemkin en 1944 dans son ouvrage *Axis Rule in Occupied Europe*, "désigne plutôt un plan coordonné d'actions diverses, visant à détruire les conditions de vie de groupes nationaux, dans le but d'anéantir ces derniers. Les objectifs d'un tel plan seraient la dissolution des structures politiques et sociales, de la culture, des langues, des sentiments patriotiques, de la religion et des moyens d'existence de groupes nationaux ainsi que l'anéantissement de la sécurité, de la liberté, de la santé, de la dignité, et jusqu'à la vie des personnes appartenant à ces groupes."

Conformément à cette conception du génocide, lors des débats sur le projet de Convention des Nations Unies sur le génocide, fut mentionnée, à côté des génocides physiques et biologiques, une troisième catégorie de génocide, le génocide culturel, que les auteurs francophones en particulier dénomment aussi "ethnocide". On entend par là l'ensemble des mesures éducatives, culturelles, sociales, administratives et politiques qui, certes, ne conduisent pas à la destruction physique des membres d'un groupe persécuté, mais visent à la destruction de leur identité en tant que membres de ce groupe. Bien que l'article 3 du projet de la Convention sur le génocide ait été supprimé car la majorité avait pu dans les discussions passées imposer l'idée que l'ethnocide, en tant que violation des droits de l'homme et des minorités, ne faisait pas partie des actes criminels envisagés par la convention, de nombreux auteurs d'ouvrages sur les minorités considèrent aujourd'hui l'ethnocide comme une conséquence logique d'un génocide physique et par conséquent comme inhérent à la problématique du génocide en général. Les ethnocides sont souvent perpétrés contre des peuples ou minorités qui, tout comme les Arméniens autrefois, furent "réduits" par destruction physique à une minorité numériquement insignifiante. Cependant l'exemple des Arméniens montre bien que dès le 19ème siècle, les mesures appliquées par le gouvernement ottoman correspondaient au moins partiellement à la conception courante de l'ethnocide. Parmi ces mesures se trouvent des réaménagements administratifs, qui ont eu pour conséquence de transformer les victimes de la politique ethnocidaire en une minorité dans leur propre pays, ainsi que la transformation de toponymes (noms de lieux) ; le terme Haut-plateau arménien fut ainsi remplacé par "Anatolie orientale" (2ème moitié du 19e siècle).

Dans la première version de la Convention des Nations Unies sur le génocide (1947), il était prévu d'inclure un article pénalisant le **cultural genocide (ethnocide)**. Cet article devait réprimer "l'anéantissement des caractéristiques propres à un groupe poursuivi par l'exil forcé, l'interdiction de parler sa langue nationale, la destruction de livres et autres actions (Robinson 1960, 19). Dans la version finale de 1948 le terme n'apparaît plus. Le crime qu'il définissait correspond aujourd'hui à l'ethnocide : « L'interdiction de cours en

langue maternelle et le rapt d'enfants constituent des mesures ethnocidaire typiques. L'exemple le plus récent est l'arabisation de l'Algérie, où un tiers de la population – environ 7 millions de Berbères – devraient faire le deuil de leur langue ». Ce dernier exemple constitue depuis 1948 un crime international aux termes de l'Article 2(e) de la Convention des Nations Unies sur le génocide.

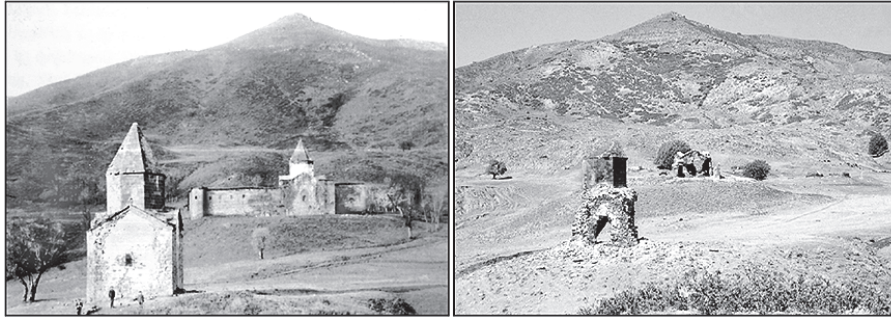
Exemples d'ethnocide

On entrevoit déjà à partir de ces brèves indications générales que les exemples d'ethnocide sont plus nombreux que ceux d'extermination biologique. Nous devons donc – pars pro toto – limiter le nombre d'exemples et commencer sur ce site par deux pays, l'Azerbaïdjan et la Turquie. Tous deux ont un comportement particulièrement agressif envers l'héritage culturel matériel de la minorité arménienne qui n'est plus présente qu'en nombre insignifiant sur leur territoire : dans le cas de la Turquie de 60.000 à 70.000 Arméniens chrétiens, dans le cas de l'Azerbaïdjan à peine 300 (depuis 1991). Bien qu'il s'agisse pour les biens culturels arméniens de monuments d'importance artistique et historique en partie exceptionnelle, comme l'église de la Sainte-Croix (Sourb Nchan) de l'île d'Akhtamar sur le Lac de Van, ou bien les ruines de l'ancienne Ani, capitale du Royaume arménien de Chirak, la Turquie n'a pas laissé enregistrer ces monuments à l'UNESCO en tant que patrimoine mondial digne d'être protégé. Le journal turc "Radikal" a toutefois annoncé le 24 juin 2005 que Sourb Khatch serait restaurée. Le Directeur de l'entreprise de restauration, Cahid Seydanli, avait auparavant rencontré le Patriarche arménien apostolique de la Turquie, Mutafian, qui a proposé l'architecte arménien Sakaria Mildanoglu. Que le chef du gouvernement turc Erdogan ainsi que le chef du gouvernement de la province de Van, Niasli Taneler, aient également donné leur accord pour la restauration montre bien l'importance politique que revêt encore aujourd'hui la sauvegarde des monuments arméniens. Les travaux de restauration devraient être achevés fin 2006. Des spécialistes italiens seront invités à participer aux travaux et un mortier spécial sera utilisé. L'analyse des pierres sera réalisée à l'étranger. Il reste à espérer que dans de telles conditions il n'y aura pas plus de destruction que de restauration, comme ce fut le cas à Kars.

I. Un héritage détesté: les monuments arméniens dans les Républiques de Turquie et d'Azerbaïdjan

a) La Turquie

"D'après les indications du Patriarche apostolique arménien de Constantinople, on comptait avant la première guerre mondiale en Arménie Occidentale, autrement dit dans la partie de l'Arménie dominée par les Ottomans, 2.200 cloîtres et églises, dont au moins 2.150 furent pillés et brûlés pendant le génocide, parmi lesquels des exemples d'architecture exceptionnels du début du christianisme, datant du 7e siècle. Les bandes de massacrés pillèrent et dévastèrent entre autres le cloître de Jean-Baptiste (Sourb Karapet) à Mouch. Durant les pillages, plus de 20.000 manuscrits arméniens et reliques imprimées furent au total

L'église du Saint Apôtre (Arakeloz) de Sassoun, passé et présent.

détruits dans les églises et les bibliothèques des cloîtres. On sait que les des plus importants apports des Arméniens au patrimoine de l'humanité sont les illuminations et la typographie. Jusqu'à ce jour, le gouvernement de la République turque se rend coupable d'actes de négligence et même de destruction délibérée d'œuvres culturelles arméniennes, malgré la signature de plusieurs traités internationaux sur la protection des cultures des minorités. Les autorités turques ont longtemps compliqué et voire même rendu impossible la conservation des églises et des chapelles comme lieux de culte pour les Eglises arméniennes représentées en Turquie (arménienne apostolique, arménienne unifiée, arménienne évangéliste). Toute restauration, modernisation ou même la transformation et l'agrandissement d'églises, dépassant un certain budget, relève de la compétence du Vakıflar Genel Müdürlüğü (Direction générale pour les œuvres pieuses) et depuis quelques années également du Ministère des affaires étrangères. Cette procédure n'a jamais été approuvée par les Eglises et est en contradiction avec les mesures de protection des minorités du Traité de Lausanne de 1923 (Art. 40, 2° VL).

Dans le passé, des autorisations de rénovation furent souvent refusées sous prétexte de protection des monuments historiques. Durant des années, des travaux urgents de réparation ont été de cette façon retardés ou empêchés. La construction de nouvelles églises était exclue, tandis que le nombre de mosquées augmentait sans cesse en Turquie (70.000 vers 2001). Pendant que l'entretien des lieux de culte utilisés par les Chrétiens et les Arméniens était rendu difficile par les autorités, le riche héritage architectural des Arméniens, extrêmement précieux au point de vue histoire de l'art, était négligé systématiquement et volontairement. La négligence et la destruction de l'héritage architectural sacré et laïque ont souvent été documentées dans le passé par des scientifiques arméniens et étrangers. Dans une région à nombreuses secousses telluriques avec de fortes différences de température entre hiver et été, les monuments situés sur le Haut-plateau arménien requièrent des soins et une restauration plus intenses. Mais depuis le début de la République turque, les églises et cloîtres arméniens furent ou détruits, ou reconvertis en étables, dépôts, prisons, et même utilisés comme toilettes publiques. Leur identité arménienne est annihilée, niée ou aliénée; dans certains cas des monuments arméniens furent présentés comme exemples d'architecture seldjoukide et placés sous protection, dans d'autres on les convertit en mosquées. La cathédrale arménienne d'Urfa, dans laquelle 3.000 Arméniens ont été brûlés vifs fin 1895 - un

événement que la missionnaire américaine Corinna Shattuck qualifia d'holocauste -, est un de ces monuments. C'est précisément cette cathédrale qui, comble du sarcasme, servit de dépôt des pompes à incendie pour les pompiers locaux, après l'extermination de la population arménienne d'Urfa au mois d'octobre 1915 ; elle fut transformée en mosquée en 1993.

La liste de destructions directes et indirectes de monuments arméniens en République turque est longue. En voici quelques exemples:

- L'église Sourb Sargis (Saint Serge) de Tekor (aujourd'hui Dikor), érigée au Ve siècle, considérée comme la plus ancienne basilique à coupole d'Arménie, se dressait intacte jusqu'en 1912, lorsqu'un séisme fit s'effondrer la coupole, la plus grande partie du toit ainsi que la façade sud (la datation du séisme diffère selon les ouvrages). En 1936 un tremblement de terre causa d'autres dommages dont l'ampleur n'est pas connue. L'état actuel des restes, fragments du mur intérieur en mortier, complètement dépouillé de sa couverture en pierre, est le résultat de l'action de l'homme et non pas de séismes.

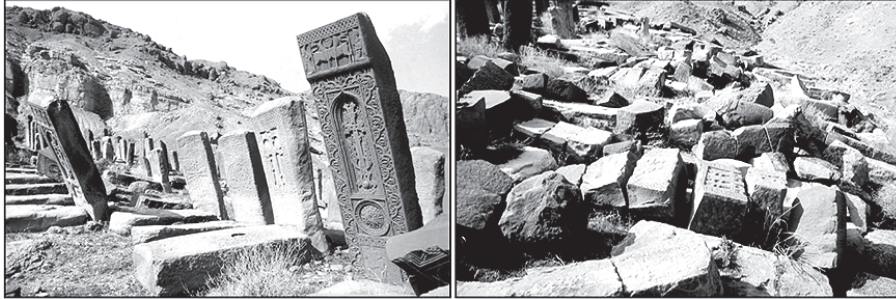
- L'église de Sipni, probablement construite au VIIIe siècle dans le village du même nom (aujourd'hui Varli), a été convertie en mosquée.

- Le monastère du Saint Apôtre Bartholomée, érigé dans l'ancienne province arménienne d'Arbak (Vaspurakan) sur les lieux de son martyre, et qui était un des plus importants lieux de pèlerinage pour le peuple arménien et l'ensemble du monde chrétien, a été dynamité.

- Le monastère de Saint Karapet (Jean Baptiste) fut pillé en 1915 et en partie détruit. Dans les années 1960, les exercices de tir de l'artillerie turque l'ont transformé en un amas de pierres. Plus tard on utilisa les pierres pour construire un village à l'endroit même.

- Le monastère de Varag (Varagavank en arménien, Yedi Kilise en turc), à proximité de Van, fut détruit par l'armée turque au cours du siège de la ville de Van le 30 avril 1915. Par la suite fut fondé le village kurde de Bakraçlı autour des ruines des églises restantes. Certaines parties du monastère ont été utilisées comme dépôts pour marchandises et comme étables. Le Varagavank est abandonné à sa "désintégration naturelle".

- L'église de Sourb Sargis (Saint Serge) est la seule restée debout des cinq églises initiales du monastère Khtsgonk (IX - XIe siècle; Beskilise en turc), qui était fréquenté jusqu'en 1920, lorsque la population arménienne restante de la région de Kars fut chassée par les Turcs. Par

la suite, la région fut déclarée zone militaire interdite et devint inaccessible aux visiteurs (jusqu'en 1984 il fallait une autorisation spéciale pour prendre la route de la basilique de Dikor/Tekor). Lorsqu'en 1959 le monastère de Khtsgonk put de nouveau être visité par les historiens, il ne restait plus que Sourb Sargis. On rapporte que les villageois racontaient autrefois que les églises avaient été bombardées par les soldats turcs, ce que les habitants de Dikor confirment encore aujourd'hui. Il est incontestable que la destruction a été provoquée par des explosifs. Des morceaux de la maçonnerie des églises détruites furent projetés loin de leur emplacement originel. Les ravins entre les pentes des montagnes furent comblés avec des débris dispersés, avec des restes de parois couvertes d'inscriptions, des fragments de colonne et des morceaux de décoration en pierre taillée. Les dommages causés à l'église de Sourb Sargis sont encore plus probants : les parois latérales des absides et des chapelles ont subi une pression vers l'extérieur, provenant de façon évidente d'un explosif déposé à l'intérieur. La localisation d'un graffiti daté moderne (éclairé récemment par une fenêtre détruite) permet de déduire que la destruction est postérieure à 1955.

- L'église du Saint Apôtre (Arakeloz) de Kars a été transformée en mosquée en 1988.
- De nombreux fragments de pierre avec des gravures de pierre ainsi que des inscriptions arméniennes précieuses furent utilisés en 1973 pour des travaux de réparation d'une mosquée de Bitlis.
- William Dalrymple décrit des exemples de destruction systématique de l'héritage culturel arménien (églises, croix de pierre "khatchkarnar"). Il écrit entre autre : "lors de la construction du barrage de Keban en 1965, le lac artificiel est devenu une menace pour toute une série de monuments historiques, de sorte que le devoir de sauvetage s'imposait. Cinq monuments étaient particulièrement intéressants : deux belles mosquées ottomanes, une petite église orthodoxe syrienne ainsi que deux églises arméniennes avec des fresques remarquables datant du Xe siècle. Le processus de sauvetage est décrit dans le Middle East Technical University Keban (d'Ankara) Project Proceedings. Le rapport décrit comment les deux mosquées furent déplacées pierre par pierre vers un nouvel emplacement. L'église orthodoxe syrienne fut mesurée et extraite. On a toutefois complètement ignoré les deux églises arméniennes. Bien qu'elles soient les monuments menacés les plus anciens et peut être les plus intéressants, elles n'ont même pas été mentionnées dans le rapport. Elles sont ainsi couvertes pour toujours par les eaux du lac."
- Ceci se répéta lors de la construction du barrage de

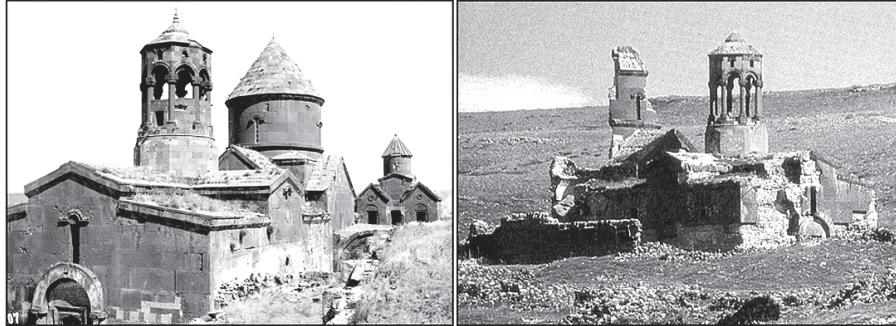
Birecik. Ici disparut entre autres la forteresse médiévale arménienne du monastère de Hromkla (turc: Rum Kale) dans le Haut-Euphrate, de 1147 à 1292 siège des Katholikoi arméniens et d'un scriptorium qui a produit les meilleures spécimens d'enluminures arméniennes.

Alors que jusqu'aux années 1970 les exemples de destruction délibérée étaient patents, est apparu dans les années 1990 le problème des "rénovations endommageantes" causées par des pseudo fouilles et des restaurations d'amateur. À cet égard, les fouilles effectuées à Ani, capitale de l'ancien royaume médiéval arménien de Chirak, sont particulièrement contestables. "Depuis 1991 des fouilles archéologiques de plusieurs édifices d'Ani sont en cours. Ces fouilles sont conduites par le professeur Beyhan Karamagarali de l'Université Hacettepe d'Ankara. Des critiques ont souligné qu'elle ne possède aucune connaissance de l'art arménien et que son travail à Ani n'a pas grand chose à voir avec la véritable archéologie, mais consiste principalement à évacuer déchets et débris de maçonnerie qui se sont entassés sur un édifice, pour mettre à jour d'éventuels soubassements. Le matériel, que des archéologues modernes enregistreraient et étudieraient soigneusement, est simplement rejeté. Il est vrai qu'elle n'est que rarement présente sur le site, et qu'elle abandonne volontiers son chantier de fouilles aux pelles et bèches de travailleurs non surveillés.

En 1995 des fouilles prolongées ont été entreprises sur les deux côtés du mur extérieur. Des déchets vieux de plusieurs siècles qui s'étaient accumulés au bas des murs furent déblayés - à certains endroits sur une hauteur de plus de trois mètres et demi. Ceci n'avait rien à voir avec une fouille archéologique, car aucun archéologue n'était présent et aucun examen du matériel évacué ne fut effectué ; au contraire, ce matériel fut chargé dans des camions à benne et évacué. La plus grande partie des fouilles fut réalisée à l'aide d'appareils lourds comprenant des excavatrices et des pelleteuses.

Ce travail n'était qu'un avant-goût de la "restauration" des remparts de la ville, organisée et financée par le ministère turc de la culture. En Turquie, la restauration signifie souvent destruction, suivie d'une copie primitive - de nombreux monuments historiques dans ces pays ont été irréparablement détruits par de telles "restaurations", et les murs d'Ani n'ont pas fait exception (...). En 1998 les travaux sur les murs prenaient fin, suite aux condamnations du résultat obtenu.

Toutefois, les entrepreneurs en bâtiment et politiciens locaux (souvent les mêmes personnes : le MHP qui est à la tête du gouvernement de Kars, est connu pour être

Le monastère de Horomos près d'Ani, passé et présent.

étroitement lié à l'industrie turque du bâtiment) se sont grassement enrichis grâce aux "restaurations". En 1999, le processus de destruction a continué à un niveau encore plus élevé. Les travailleurs disposaient alors sur place d'une usine de coupe de pierre. Les murs de cette usine ont été construits entièrement avec les pierres dérobées aux ruines.

Ces "restaurations" n'ont à voir rien avec la conservation des édifices ou l'animation du tourisme. Leurs résultats repoussants ne résultent ni de planification tout simplement ratée, ni de manque de connaissance sur les tâches à accomplir – il n'a jamais existé une véritable raison archéologique pour commencer ces travaux, car ils contreviennent aux principes de toute conservation archéologique moderne reconnue, telle qu'elle est pratiquée partout ailleurs dans le monde.

La vérité est que les monuments rescapés d'Ani sont exploités comme une mine à ciel ouvert pour faire de l'argent. Tant que Ani servira aux politiciens d'Ankara de filière pour détourner l'argent de l'Etat dans les poches de ses politiciens et partenaires d'affaires locaux à Kars – le Prof. Karamagarali les a qualifiés de Mafia – se poursuivront les "restaurations", jusqu'à ce que Ani soit complètement détruite.

Il est particulièrement désastreux que le destin d'Ani repose entre les mains d'un membre du MHP, car le Prof. Karamagarali est depuis mai 1998 officiellement membre de ce parti d'extrême droite.

En outre, comme l'exemple d'Ani le démontre, l'origine arménienne des monuments est continuellement tue. A la place, les monuments arméniens sont présentés comme étant byzantins ou turcs, ou bien liés au nom d'une dynastie sous laquelle elle furent bâties (les Bagratides dans le Chirak, Artsrouni dans le Vaspurakan), sans toutefois mentionner l'appartenance ethnique de ces familles d'aristocrates arméniens.

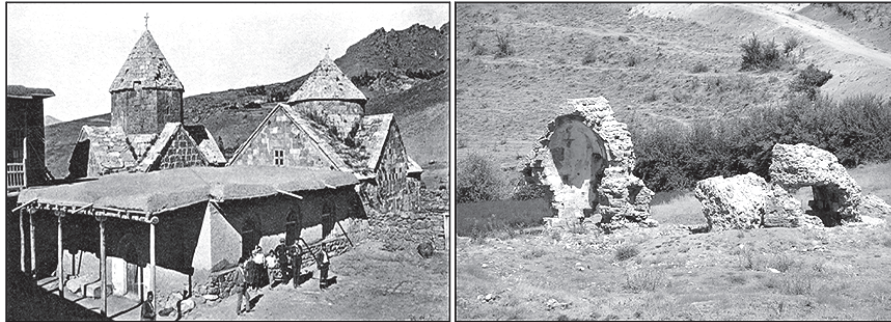
Conformément aux indications de l'UNESCO datant de 1974, des 913 édifices arméniens encore intacts après le génocide, 464 ont été détruits, 252 réduits en ruine et 197 sont en situation d'urgence. Bien que la Turquie ait adopté une loi pour la conservation et la reconstruction de monuments historiques, aucun monument arménien n'a été à ce jour restauré, sans que sa nature arménienne ne fût transformée. Aujourd'hui, tout un programme de falsification a été mis en œuvre lors de la "réparation" des murs d'Ani. Les monuments arméniens continuent à être bombardés et servent de cible pour la formation des militaires ; leurs pierres défoncées sont utilisées comme matériau de construction.

La Turquie a signé de nombreux accords pour la protection des monuments historiques et de l'héritage culturel des minorités. La Convention européenne sur la protection de l'héritage archéologique, signée par la Turquie le 30 novembre 1999, est entrée en vigueur le 30 mai 2000. « Cette convention actualise la convention de 1969, pour tenir des comptes des changements considérables que l'héritage archéologique a connus ces vingt dernières années en raison du développement de plans d'urbanisme et des projets d'ingénierie dans la plupart des villes européennes ».i. Néanmoins, dans une étude publiée le 17 août 2000, l'avocate Anahid M. Ugurlayan concluait : « Des milliers de monuments culturels arméniens sont soumis à une politique de négligence délibérée de la part de la Turquie. »ii

b) Azerbaïdjan

Les dirigeants azéris utilisent des méthodes identiques à celles utilisées en Turquie pour nier ou détruire les preuves de la présence arménienne sur le territoire actuel d'Azerbaïdjan, y compris l'intimidation et la persécution des scientifiques.

Des mesures ethnocidaires à l'encontre de monuments arméniens furent déjà prises à l'époque soviétique, et concernaient des régions dans lesquelles vivent encore aujourd'hui des Arméniens, comme le Karabagh, ou dans lesquelles des Arméniens avaient vécu jusqu'à la soviétisation, comme au Nakhitchevan. Même la communauté arménienne de Bakou fut concernée ; des églises arméniennes et même le gigantesque cimetière arménien avec ses milliers de remarquables pierres tombales et d'inscriptions furent détruits. L'interprétation historique et artistique était déjà à l'époque au service de l'ethnonationalisme azéri. Comment peut prétendre qu'un territoire comme le Karabagh (Artsakh) soit azéri, alors 20 000 monuments arméniens y ont été recensés ? Les musées de l'Azerbaïdjan soviétique exposèrent certes de nombreux spécimens d'art populaire et d'artisanat arméniens, en provenance du Karabagh, parmi lesquels d'antiques tapis noués pour lesquels le Karabagh est particulièrement réputé. Mais ces objets furent présentés comme d'origine musulmane ou albanaise, alors même que l'origine arménienne d'un tapis était prouvée de manière irréfutable par le nom écrit en alphabet arménien de la personne ayant fabriqué le tapis. Les scientifiques ayant protesté contre cette forme d'ethnocide, ou ayant documenté la portée des destructions comme Chahen Mkrtchian, célèbre spécialiste de l'histoire et des monuments du Karabagh, furent poursuivis.

L'église St. Grégoire l'Illuminateur à Salnabad, passé et présent.

L'attitude criminelle envers la préservation des monuments arméniens, écrit Mkrtchian avec du recul, attira aussi des éléments criminels qui, à la recherche de trésors, détruisirent de nombreux chefs-d'œuvre sans prix, profanèrent des cimetières et se livrèrent au pillage ; ils utilisèrent pour cela diverses techniques. Un tel vandalisme concerna aussi de célèbres monuments architectoniques comme Gandsassar, Khutavank, Khatravank, Hakobavank, le monastère Yeritsmankants, l'ermitage de Kochik, le mémorial Yerich Arakial etc.

Jusqu'à la fin des années 1970, Bakou dissimula soigneusement les monuments arméniens ou les ignora. Sur les cartes de tourisme, dans les guides de voyage et dans d'autres publications de ce genre, publiés à Bakou, Moscou et à l'étranger, les pages consacrées au Karabagh contenaient des photos de monuments musulmans qui n'avaient rien à voir avec la région autonome du Haut-Karabagh. Parfois, quand on ne pouvait éviter de mentionner un monument arménien, un nom déformé lui était attribué, et on soulignait son origine alban-azérie, quoique aucun monument de cette sorte ne figurât sur la liste des monuments historico-culturels protégés du territoire azéri. Mais pendant le puissant mouvement d'indépendance d'avril 1988, de telles provenances furent à la hâte fabriquées de toutes pièces. Et ces listes fantaisistes

et anti-arméniennes, dressées au moyen de graves déformations et falsifications, ne mentionnent aucun monument arménien du haut ou du bas Moyen-Âge ».

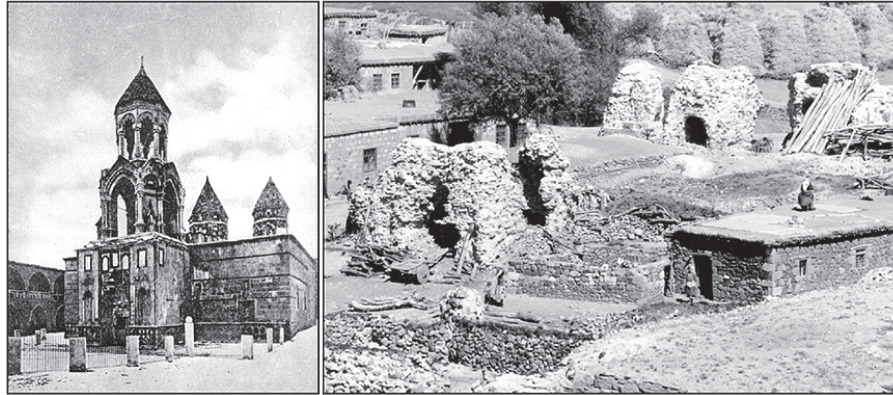
Sous prétexte de restauration, les détails de construction caractéristiques des églises arméniennes à Gandsak (Kirovakan ; en azéri Ganja) furent transformés, afin que les édifices sacrés fussent présentés comme des chefs-d'œuvre de l'architecture azérie. Dans le même but, les inscriptions en caractères arméniens des noms des fondateurs ainsi que la croix d'un khatchkar de l'église Vatchagan Barepacht (12ème siècle) furent effacées au burin ; la pierre fut alors exposée dans le musée régional d'Agdam comme le monument le plus ancien d'Azerbaïdjan.

Le mouvement d'indépendance du Haut-Karabagh fut suivi en 1989 d'une forme plus agressive d'ethnocide. Au mois de juin 1989, les Azéris incendièrent la remarquable église de Rasantchetsots de Chouchi (Karabagh) ; le 25 décembre 1989 ils détruisirent l'église arménienne de Bakou, brûlèrent des livres sacrés, volèrent des images saintes et des objets appartenant à l'Etat. L'église de la Vierge du village d'Arakel ainsi que le monastère d'Amaras (fondé au 4ème siècle en Artsakh) furent ensuite attaqués à la grenade, sans que les assaillants répondent de leurs actes devant un tribunal ; les églises de Norachen, Banadors, Tsoiri et une chapelle de Berdadsor subirent le même sort.

Alors que les parties du Karabagh encore peuplées par des Arméniens ont pu préserver en grande partie leur patrimoine culturel, en dépit des négligences des autorités, de la confiscation d'objets, de la falsification de l'identité de nombreux monuments et d'autres manipulations, les régions dont la population arménienne a été chassée sont dans un état bien plus grave. Les régions situées au nord du Haut-Karabagh et qui historiquement en font partie sont notamment concernées. Dans la seule région historique de Gartmank ont comptait jadis 5000 monuments, dont le sort est aujourd'hui inconnu.

Un des cas les plus graves d'ethnocide en Azerbaïdjan concerne la région du Nakhitchevan, dont la population arménienne fut chassée au début de la soviétisation. En 1921, le Nakhitchevan (4000 km carré) avait été, sous l'impulsion de Moscou, placé sous domination azérie en tant que « République autonome », bien qu'il ne présentât aucune frontière commune avec l'Azerbaïdjan. Les 2000 derniers Arméniens du Nakhitchevan furent chassés en 1988, après le déclenchement du conflit du Karabagh. L'Azerbaïdjan a depuis 1922, mais surtout dans les années

L'église St. Garabed à Moush, passé et présent.

1998-2003, systématiquement détruit les monuments les plus remarquables de cette région historiquement arménienne : le cimetière arménien de Djoura (ou Djougha, farsi : Djoulfa) fondé il y a 1500 ans à proximité de la frontière avec l'Iran, et qui comptait encore au début du 20ème s. 6000 khatchkar. Chaque khatchkar arménien est une pièce unique et donc irremplaçable. Les khatchkar de Djoura constituait une chronique de l'histoire des Arméniens dans cette régions et de plus un objet d'étude unique pour la stylistique comparée. Dans un appel de la Research on Armenian Architecture (RAA) à l'UNESCO du 9 janvier 2003, on peut lire : « Pendant l'époque soviétique, le cimetière de Djoulfa, historiquement et culturellement unique, ne fut en aucune façon protégé par le ministère azéri des monuments historiques. Au contraire, un grand nombre de khatchkar disparurent après 1922. Etant donné l'observation intensive de la frontière dans cette zone militaire interdite d'accès, rien n'a pu se produire sans que le gouvernement n'en sût quelque chose. Mais une destruction bien plus grave devait encore se produire.

Zu unserem großen Bedauern geht die kulturelle Gewalttat nun wieder fort. Verlässliche Quellen informierten uns, dass seit dem 9. November 2002 nicht nur die Zerstörung der noch vorhandenen Gräber, sondern auch der noch vorhandenen, obwohl bereits an Zahl reduzierten Kirchen und Klöster in dem Gebiet wieder eingesetzt hat. Eine große Zahl von Arbeitern zerstört die wertvollen Relikte mittelalterlicher christlicher Kultur teilweise durch Zertrümmern und teilweise durch den Abtransport auf Lastwagen zu einem unbekanntem Ziel. Doch wiederum kann dies nicht ohne Erlaubnis der Regierung geschehen.

En novembre 1998, des témoins observèrent, du côté iranien de la frontière, comment des pierres tombales furent chargées par des grues sur des wagons de chemins de fer. Le sol fut alors aplani par des bulldozers. Cette destruction dura trois semaines, pendant lesquelles environ 800 khatchkar furent évacués. Il y a des raisons de présumer que ces pierres, si elles n'ont pas été détruites sur place, ont été utilisées comme matériel de construction pour de nouveaux bâtiments. Le transport par les chemins de fer étatiques prouve clairement que ces actions ont été planifiées par le gouvernement azéri. Les protestations de l'UNESCO et d'autres organisations entraînèrent l'arrêt de ces activités barbares.

A notre grand regret, ces destructions culturelles se poursuivent. Selon des informateurs fiables, les destructions concernent depuis le 9 novembre 2002 non seulement les tombes encore intactes, mais aussi les églises et monastères de la région. Une grande quantité de travailleurs détruisent les précieuses reliques de la culture chrétienne du Moyen-Âge, en partie en les réduisant en gravas, et en partie en les transportant sur des camions vers des destinations inconnues. Encore une fois, ces actions ne peuvent se produire sans l'autorisation du gouvernement.

On ne peut pas s'empêcher de mettre en parallèle ces actions avec la destruction des statues de Bouddha par les Talibans en Afghanistan pour des motifs fondamentalistes. Cela avait entraîné des protestations dans le monde entier. Dans le cas des statues de Bouddha, il s'agissait de l'effacement systématique de monuments religieux appartenant à une culture assez éloignée de la nôtre. Mais les destructions au Nakhitchevan concernent l'histoire culturelle européenne.

Pourtant, les destructions se poursuivent sans entrave. Le 10 janvier 2003, la RAA ne pouvait que se plaindre : « Ce cimetière fondé il y a 1500 ans a été entre temps complètement aplani. » Des photos prises à partir du côté iranien de la vallée de l'Araxe documentent sans équivoque cet ethnocide, qui d'ailleurs – comme tous les crimes semblables dans l'histoire des ethnocides de la Turquie et d'Azerbaïdjan – fut commis avec un mépris total du repos des morts, particulièrement sacré en Orient. Le nationalisme azéri a ainsi fait un grand pas vers son but : l'anéantissement des traces de la présence arménienne sur le territoire national.

Ce qui est perdu est perdu. Toutefois, cette perte ne concerne pas seulement la nation arménienne, mais aussi l'héritage de l'humanité. A l'avenir, ce n'est qu'à l'aide de photos que les scientifiques pourront étudier les chroniques de Djoura ; mais cette analyse sur papier ne remplacera jamais le travail sur le terrain et les fouilles archéologiques.

Pour montrer ce qui a été détruit jusqu'à présent et ce qui continue à l'être, nous publions les photos suivantes, que la RAA a amicalement mis à notre disposition ; nous renvoyons d'ailleurs à leur site internet: <http://www.raa.am>

Հայկական Յեղասպանութեան 92-ամեակին նուիրուած «Հորիզոն»ի այս բացառիկ թիւը կը հովանաւորեն հետեւեալ ազգայինները

Խածակ Արք. Յակոբեան
Ի յիշատակ Յակոբեան եւ Գասպարեան գերդաստաններուն, Ուրֆա եւ Կարմուճ

Նանէ, Գառնի, Դուլին, Բազէ Ղազարեաններ
Ի յիշատակ՝ Հայոց Մեծ Եղեռնի 1.5 միլիոն նահատակներուն

Բժիշկ եւ Տիկին Վիգէն Մահաբեճեան
Ի յիշատակ՝ 1915-ի Հայկական Յեղասպանութեան 1.5 միլիոն նահատակներուն

Բժիշկ եւ Տիկին Վաղարշ եւ Արուս Էհրամճեան
Ի յիշատակ՝ Լեւոն Էհրամճեանի, ծնած՝ 1908-ին, Էրզրում
եւ Կարօ Պետիկեանի, ծնած՝ 1908-ին, Գալստիկ

Տէր եւ Տիկին Տիգրան եւ Տիանա Հանէթեան
Ի յիշատակ՝ Լեւոն Հանէթեանի, ծնած՝ 1900-ին, Տէօթթ-եռլ, Տիգրանակերտ

Մոնթթեալի հայ Տարեցներու Միութիւն
Ի յիշատակ՝ Հայկական Յեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհերուն

Թօփճեան եղբայրներ
Ի յիշատակ՝ Թօփճեան եւ Ալթունեան գերդաստաններու, Այնթապ

Տիկին Արաքսի Մխիթարեան-Գաթարոյեան
Ի յիշատակ՝ Մխիթարեան եւ Գաթարոյեան ընտանիքներուն

Տէր եւ Տիկին Զաւէն եւ Յասմիկ Ինճէճիկեան
Ի յիշատակ՝ Ինճէճիկեան եւ Հայրապետեան գերդաստաններու զոհերուն

Voyages Haig Travel
Ի յիշատակ՝ 1915-ի Հայկական Յեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհերուն

Բժ. եւ Տիկին Անդրանիկ եւ Անահիտ Պէճօհանեան
Ի յիշատակ՝ Նորայր Պէճօհանեանի, ծնած՝ Մարզուման՝ 1912-ին

Վաչէ, Թալին, Դրօ, Գառնի Իսկէճեան
Ի յիշատակ՝ Մուսա լերան հերոսամարտի զոհերուն

Տէր եւ Տիկին Կարպիս եւ Մարի Զաքարեան
Ի յիշատակ իրենց թոռ՝ Վիքթորիա Խաչատուրեանի

Տէր եւ Տիկին Յարութիւն եւ Ովաննա Լիպարեան
Ի յիշատակ իրենց ծնողաց

Տէր եւ Տիկին Գէորգ եւ Մարալ Քէօսէեան
Ի յիշատակ իրենց հօր՝ Տիար Մանուկ Քէօսէեանի

Տիկին Պեզազեան Անահիտ
Ի յիշատակ իր ամուսնոյն՝ Տիար Էտմոն Պեզազեանի

Ծորճ, Վերժին, Ալիք Կարապետեան
Ի յիշատակ՝ 1915-ի Հայկական Յեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհերուն

Տէր եւ Տիկին Ստեփան եւ Հուրի Նանարեան
Ի յիշատակ՝ Սարաֆեան, Տէրտէրեան, Ծելաւտեան, Սէթեան, Նանարեան գերդաստաններու զոհերուն

Տէր եւ Տիկին Զաւէն եւ Մարիէթ Թիթիզեան
Ի յիշատակ՝ 1915-ի Հայկական Յեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհերուն

Վազգէն, Լեւա, Սարին, Տարիսա Տէր Գալուստեան
Ի յիշատակ՝ Տէր Արքաճաճ Աւ. քնն. Տէր Գալուստեանի, ծնած՝ Մուսա լեռ

Տէր եւ Տիկին Վահէ եւ Անթուանէթ Երեցեան
Ի յիշատակ՝ Երեցեան ընտանիքի զոհերուն

Բժիշկ եւ Տիկին Թուրքն եւ Անի Պետրոսեան
Ի յիշատակ՝ Բժիշկ Միհրան Պետրոսեանի, Միսաք Պետրոսեանի եւ Տիգրան Պետրոսեանի

Սօսի, Ստեփան, Յարութ, Րաֆֆի Զաքարեան
Ի յիշատակ՝ Զաքարեան եւ Տէրտէրեան գերդաստաններու զոհերուն

Տէր եւ Տիկին Արզար եւ Սոնա Միրաբեան
Ի յիշատակ՝ 1915-ի Հայկական Յեղասպանութեան 1.5 միլիոն նահատակներուն

Տէր եւ Տիկին Սիմոն եւ Մարալ Հասրճեան

Բժշկուհի Սարի Յակոբեան
Ի յիշատակ՝ Յակոբեան գերդաստանի զոհերուն

Տիար Վահան Տէր Ասատուրեան
Ի յիշատակ իր հօր՝ Տիար Լեւոն Տէր Ասատուրեանի

Տէր եւ Տիկին Բիւզանդ եւ Մարի Լախոյեան
Ի յիշատակ իրենց մօր՝ Տիկին Ովաննա Լախոյեանի

Բժիշկ եւ Տիկին Ժողէֆ Սանոսեան
Ի յիշատակ՝ 1915-ի Հայկական Յեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհերուն

Տէր և Տիկին Յակոբ եւ Աննաիտ Տէր խաչատուրեան
 Ի յիշատակ Մարիամ Տէր խաչատուրեանի, ծնեալ
 1903-ին, Արաբկիր

Դրօ, Աննա, Փրիկեան
 Ի յիշատակ Յակոբ Փրիկեանի, ծնած 1912-ին, Առա-
 նա եւ Վահէ Պէքմէզեանի, ծնած 1912-ին, Գոնիս

Տէր և Տիկին Յակոբ եւ Տիրուկ Մանճիկեան
 Ի յիշատակ Մանճիկեան, Մնակեան
 եւ Նաննէլեան զերդաստաններու զոհերուն

Տէր և Տիկին Լեւոն եւ Անի Հարրճեան
 Ի յիշատակ Հարրճեան ընտանիքի Մեծ Եղեռնի
 նահատաներուն

Տէր և Տիկին Նազարէթ եւ Վարսենիկ Խաչիկեան
 Ի յիշատակ Սամուէլ եւ Լիտիա Խաչիկեանի, Յա-
 րութիւն եւ Ազատոնի Հայրապետեանի

Տէր և Տիկին Վահէ եւ Աստղիկ Անտոնեան
 Ի յիշատակ 1915-ի Հայկական Յեղասպանու-
 թեան 1.5 միլիոն զոհերուն

Ի յիշատակ Սարգիսեան եւ Նալպանտեան զեր-
 դաստաններու զոհերու յիշատակին

Մեղրն, Սարգիս, Աւօ, Ազնի եւ Մարկոթ Սապէլեան
 Ի յիշատակ իրենց մեծ հօր եւ մեծ մօր

Տէր և Տիկին Աիկ եւ Հայկունի Տէլիմէնճեան
 Ի յիշատակ իրենց հօր՝ Տիար Աւետիս Տէլիմէնճեանի

Տէր և Տիկին Գեորգ եւ Արաքսի Օհանեան
 Ի յիշատակ 1915-ի Հայկական Յեղասպանու-
 թեան 1.5 միլիոն զոհերուն

Տէր և Տիկին Զաւէն եւ Վարսենիկ Սարգիսեան
 Տէր և Տիկին Էտի եւ Թամար Յակոբեան
 Ի յիշատակ իրենց մեծ հօր եւ մեծ մօր՝ Տիար Յա-
 կոբ Յակոբեանի եւ Մարի Թէօնմէլեանի

Արեգ, Գրիտիկ, Գարին, Գաթիս եւ Ալիք Մարգարեան
 Ի յիշատակ իրենց մեծ հայրերուն եւ մեծ մայրե-
 րուն՝ Յակոբ եւ Գառգունի Մարգարեանի, Յով-
 նաննէս եւ Լէա Պուրսապեանի

Բժիշկ Գեորգ Մանուկեան
 Ի յիշատակ 1915-ի Հայկական Յեղասպանու-
 թեան 1.5 միլիոն զոհերուն

Տէր և Տիկին Վահէ եւ Գարսա Յակոբեան
 Ի յիշատակ 1915-ի Հայկական Յեղասպանու-
 թեան 1.5 միլիոն զոհերուն

Զաւէն եւ Նորա Կէօնճեան
 Ի յիշատակ Նորայր Պէնօհանեանի, Գառգունի
 Մարգարեանի եւ Զարունի Կէօնճեանի

Գրիգոր Տէր Ղազարեան
 Ի յիշատակ Թորոս Տէր Ղազարեանի, ծնեալ
 1914-ին Խարբերդ

Բժիշկ եւ Տիկին Ժիրայր եւ Յասմիկ Պասմաճեան
 Ի յիշատակ իրենց հօր՝ Տիար Հայկ Պասմաճեանի

*Ձեր բաժանորդագրութիւնը ապահովելու,
 ձեր հարազատին կամ բարեկամին
 «Հորիզոն» նուիրելու համար
 կապ հաստատեցէք «Հորիզոն»ի վարչութեան հետ:*

**Հեռաձայն` 514 332-3757
 Հեռապատճէն` 514 332-4870
 Ե-նամակ` sylva@horizonweekly.ca
 Կայքէջ` www.horizonweekly.ca
**ՀԱՍՅԷ` 3401 Olivar-Asselin
 Montreal, Quebec
 H4J 1L5****

H O R I Z O N
Hebdomadaire arménien
Armenian Weekly
 Publié par / Published by
Les Publications Arméniennes
(1991)
 3401, Olivar-Asselin
 Montréal, Québec
 Canada H4J 1L5

horiZon

Administration / Publicité
 Sylva Eghradjian-Bachekjian
 Tél.: (514) 332-3757
 Télécopieur / Fax (514) 332-4870
 E-Mail: horizonweekly@bellnet.ca
 Courrier de deuxième classe
 /No. 40065294 / Second class mail
 Dépôt légal: bibliothèques nationales
 du Québec et du Canada -
 ISSN 0708580X
 PAP - N. d'enregistrement 10925

Վարիչ Խմբագիր`
 Վահագն Գարագաշեան
Օգնական Խմբագիր`
 Սօսի Չազմագճեան
Վարչական
պատասխանատու
 Սիլվա Պաշրգճեան
Մրբագրիչ`
 Սեդա Գրիգորեան

English-French section
Editor: Tina Soulahian